Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
16
вторник
№ 236 (14436)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Партияның XXIII республика конференциязынга уткуштур

ТӨЛЕВИЛЕЛ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының

ПРОГРАММАЗЫ

Ниитилелде болгаш партияда кризисти ажып эртер, оларны чаартыр сорулга-биле партияның амгы үе-чадада политиказының болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын СЭКП-ниң XXVIII съездизи, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи тодаргайлаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программалыг медеглели, резолюциялары, СЭКП Уставы — партия организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының үндезини-дир.

РСФСР-ниң КП-зиниң республика организациязы ниитилел-политиктиг амыдыралга авангардчы ролюн быжыглаарынче чүткүп, ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның, күш-ажылчы бүгү чоннуң үндезин эрге-ажыктарын илергейлеп база камгалап, социализмниң оруу-биле Тываның улам ыңайгы хөгжүлдези дээш, бар бергелерни ажып эртери дээш бодунуң политиктиг харыысалгазын медерээп билбишаан, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-чорудулганың тодаргай программазын саналдап тур.

ПАРТИЯНЫҢ ИШТИКИ АМЫДЫРАЛЫН, ОРГАНИЗАС-ПАРТИЙЖИ БОЛГАШ КАДРЛАР-БИЛЕ АЖЫЛДЫ ЭДЕ ТУРГУЗАР

Партияның иштики демократчыдылгазын чайгылыш чокка боттандырар, организас-партийжи болгаш кадрлар-биле ажылдың стилин, утка-шынарын, хевирлерин болгаш методтарын шиитпирлиг чаартыр.

СЭКП-ниң чаа Уставының партия организация бүрүзүнге дээштиг ажыглаттынарын хандырар, аңаа үндезилээш, парторганизация бүрүзүнүң ролюн бедидер, ажылды эде тургузарын боттандырар, партияның соңгулдалыг органнарының кежигүннериниң, бүгү партийжи активтиң, партияның бүгү кежигүннериниң идепкейлиг чоруун чедип алыр.

Коммунистерниң идейлиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле быжыг туруштуун, чаңгыс эвин болгаш сагылга-чурумун быжыглаар.

Партияның республика организациязын политика-организастыг быжыглаар, аңаа чаа күштерни, бирги эээлчегде күш-ажылдың кижилерин, аныяктарны, депшилгелиг чаартылгаларының идепкейлиг талалакчыларын, хандыкшыдып киирер талазы-биле ажылды доктаамал чорудар. СЭКП-ге чаа киргеннер-биле партия комитеттериниң секретарьларының, бюро кежигүннериниң ужуражыышкыннарын үргүлчү эрттирер.

Партия организацияларында догматиктиг болгаш узуткакчы хөөннерге удур шиитпирлиг демиссежир, бодунуң мөзү-шынар чок хайделиишкиннери-биле партияның адын баксырадып, аңаа дүүшпес, чөрүшкек идей-политиктиг туруштарны нептередип турар кижилерден партийжи хүрээлеңни арыглаар.

Партияның хүрээлециинден эки тура-биле коммунистерниң үнгениинге холбашкан фактыларны ханызы-биле анализтеп көөр, оларның-биле ажылды тус-тузунда чорудар, партдокументилерни дужаап бергениниң чаңгыс-даа таварылгазын кичээнгейден дашкаар арттырып болбас, ындыг таварылганың чылдагааннарын кичээнгейлиг ылап тодаргайлаар.

Антисоциалистиг болгаш антисоветтиг үзелдерни, Ленинниң адын болгаш хереэн, СЭКП-ни карартыр, коммунистерниң хөй-хөй салгалдарының чуртка кылган бүгү чүүлдерин хөмүрерти базар дээр күткүкчү семээшкиннерни Тываның коммунистери шиитпирлиг буруу шаппышаан, оларга ойтур согуну бээр.

СЭКП-ге кежигүн болганы база үзел-бодал бүзүрээшкиннери дээш коммунистерни болгаш партия ажылдакчыларын чөптүг эвес, ылгай көрүп дорамчылаар чоруктарның бүгү хевирлеринден оларны камгалаар, мораль талазы-биле, а эргежок чугула таварылгада материалдыг деткимчени көргүзер.

Партия эге организацияларының ролюн, харыысалгазын, идепкейлиг болгаш бот-тускайлаң чоруун бедидеринче, эргелерин калбартырынче онза кичээнгейни угландырар. Күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле салдар чедирерин чүгле хевээр арттырар эвес, харын улам күштелдиреринге арганы бээр ажылдың дээштиг хевирлерин болгаш методтарын тывар талазы-биле оларга дузалаар. Ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарынче партия организацияларының ажыл-чорудулгазын угландырар, бирги ээлчегниң кол сорулгаларын, соңгаарладыышкын чок социал болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле олар программалыг болуруң чедип алыр, ук программаны күш-ажылчы коллективтерге саналдаар, ол программаны боттандырарынга идепкейлиг киржир болгаш кижилерниң сагыш-сеткилиниң база хереглелдерин чогуур үезинде кичээнгейлиг көөр.

Бүдүрүлге коллективтеринде болгаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле тургустунган партия организациялары хүн бүрүнүң политиктиг болгаш организакчы ажылын чедиишкинниг чорудуп шыдаар аргалыг кылдыр оларны быжыглаар. Улус депутаттарының Советтери-биле демнежип алгаш, чон-биле ажылдаарының девискээр-культура болгаш хөй-ниитиниң политиктиг төптерин 1990 чылдың төнчүзүнге чедир тургузар.

Программаларны болгаш шиитпирлерни ажылдап кылырынга база боттандырарынга, партияның удуртур органнарын тургузарынга, кадрларны шилип алырынга болгаш таарыштыр тургузарынга, ажылга ажык-чарлыг болгаш ажык чорукту хандырарынга бүгү коммунистерниң, партия организацияларының киржилгезин хандырар. Эш ёзузунуң харылзаазынга, бодалдарның болгаш шугумчулелдиң хостуг болурунга, хүлээп алдынган шиитпирлерни боттандырар талазы-биле ажылдаарының чаңгыс эптиин хандырарынга бүгү аргаларны парторганизацияларга тургузар.

Партия эге организацияларының секретарьларынга бүгү талалыг дузаны чедирер. Партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлелин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң чанынга 1990 чылдың ноябрьда тургузар.

Чергелешкек структураларны — партийжи клубтарны, парторганизациялар секретарьларының чөвүлелдерин, эрге-ажыктар аайы-биле коммунистерниң каттыжыышкыннарын тургузар база оларның ажылын организастаар талазы-биле парторганизацияларга деткимчени көргүзер.

Кадрлар-биле идепкейлиг болгаш тодаргай сорулгалыг ажылды боттандырар. Партийжи кадрларның курлавырын белеткеп тургузар, оларның өөредилгезин, ажылга мергежиирин, дуржулга солчулгазын партия активиниң школаларынга, мергежил бедидериниң курстарынга, партияның Дээди школазынга болгаш СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнериниң Академиязынга организастаар. Партия органнарынга ажылга философтарны, экономистерни, социологтарны болгаш өске-даа специалистерни кииришитирер.

Күрүне, ажыл-агый, хөй-нииити ажылының тодаргай участоктарынга коммунистерни база партия кежигүнү эвестерни сүмелээр дугайында СЭКП Уставының тывыскан эргезин ажыглаар. Хамаарышкан албан-дужаалдарга оларның соңгуттурарынга азы томуйлаттырарынга политиктиг методтар-биле идигни бээр, оларга деткимчени көргүзер. Күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның ажылдакчыларының канчаар ажылдап турарынга хамаарыштыр бодунуң принципиалдыг туружун илергейлээр.

Бодунуң хүн бүрүде ажылынга эптиг, тудуңгур, шиитпирлиг чорукту илергейлээр, ниитилел чорудулгаларындан хожудавас, болуушкуннарны мурнаар, оларга хамаарыштыр политиктиг көрүүшкүнну чогуур үезинде кылыр, хөй-нииитиниң санал-оналын шын хевирлеп тургузар.

Бодунуң бүдүрүлге-экономиктиг ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдар, партия комитеттериниң болгаш организацияларының структуразын база штаттарын чаа хүлээлгелерге дүүштүр эде тургузар.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң үндезин айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле РСФСР-ниң КП-зиниң республика организациязы Советтер-биле сырый дем каттыжылгалыг ажылдаар. Советтерде коммунистерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидерин эң чугула сорулга кылдыр санаар. Ажыл-чорудулганы холбаштырар, хоойлужудулга инициативаларын ажылдап кылыр база киирер сорулга-биле оларга партия бөлүктерин (фракцияларны) 1990 чылдың төнчүзүнге чедир тургузар.

Профэвилел, комсомол-биле, а ол ышкаш социалистиг шилип алыышкынның туруштарында турар хөй-нииитиниң өске-даа организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле бодунуң харылзааларын дем каттыштырылгазынга, кады ажылдажылгага, организастыг бот-тускайлаң чорукту хүлээп көөрүнге, хүндүлел ёзузунга болгаш идегежиринге үндезилээш, тургузар.

Республиканың девискээринде чурттап турар бүгү хамаатыларның политиктиг, социал-экономиктиг, культура-угаан-бодал талазы-биле дең эргелиниң болгаш хостуун бадыткаар Тыва АССР-ниң күрүне суверенитеди дээш республиканың коммунистери туржуп турар. Тыва АССР-ниң Конституциязының, РСФСР-ниң Конституциязының, ССРЭ-ниң Конституциязының болгаш эрге-чагырганың, эргелеп башкарылганың дээди болгаш чер-чер органнарының өске-даа хоойлужудулга актыларының чайгылыш чок күүселдези дээш республиканың коммунистери туржуп турар.

ИДЕОЛОГТУГ АЖЫЛДЫ КАНЧААР КӨРҮП БАЗА ОНУ ЭДЕ ТУРГУЗАРЫНГА ЧҮНҮ КЫЛЫР ДЕП БОДАП ТУРАР БИС?

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң КП-зиниң Тургузукчу съездизиниң документилеринде айыткан идеяларны болгаш сорулгаларны коммунист бүрүзүнге, бүгү ажылчы чонга чедирип таныштырар, партийжи шиитпирлерни боттандырары-биле кижилерниң амыдыралчы эрге-ажыктарының сырый холбаалыын, ук шиитпирлерин боттандырарынга боттарының ээлээр туружун олар ханды билип алырынга дузалаар. Идеологтуг салдар чедирериниң хөй янзы бүгү аргаларын болгаш хевирлерин — политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң системазын, пропаганданың болгаш агитацияның бүгү күчүзүн, парлалганы, телевидениени, радиону, культура албан черлерин бо ажылга ажыглаар.

Идеологтуг ажылдың ажыктыг чугула дээштиин болгаш бедик утка-шынарлыг болуруң чедип алыр, ооң хевирлерин болгаш методтарын сайзырангайжыдар, чоннуң янзы-бүрү кезектериниң эрге-ажыктарын база негелделерин барымдаалавышаан, ону чорудар. Социал-экономиктиг болгаш кижизидикчи тодаргай сорулгаларны шиитпирлээри-биле пропаганданың болгаш агитацияның тудуш харылзаалыг болуруң хандырар. Идей-кижизидилгелиг ажыл болза коммунист бүрүзүнүң, удуртукчу бүрүзүнүң, күрүнениң, ажыл-агыйның, хөй-нииитиниң бүгү органнарының, коллективтерниң бирги чергеде чугула сорулгазы болган турар ужурлуг.

Идеологтуг ажылга удуртулганың стилин эде тургузар, партияның республика комитединиң, хоорукомунуң болгаш райкомнарының идеологтуг комиссияларының доктаамал ажылдаарын хандырар. Хөй-нииитиниң санал-оналын өөренип көөрүнүң янзы-бүрү хевирлерин калбаа-биле ажыглаар, социологтуг тодаргай шинчилелдерни чорудар. Ол ажылга эртемденнерни, интеллигенцияны кииришитирер. Кижизидилгени системалыг көөрүн, боттандырарын чедип алыр, ооң угланыышкыннарын болгаш дээштиин ханызы-биле анализтээр. Идейлиг кижизидилге ажылының дуржулгазын өөренип көөр, түңнештирер болгаш нептередир, идеологтуг албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын холбаштырар.

Рынок экономиказынче шилчиир айтырыглар талазы-биле курстарны, семинарларны партийжи, идеологтуг активти, бүдүрүлге удуртукчуларын, специалистерни өөредир сорулга-биле Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, кабинеттеринге организастаар, хамаарышкан өөредилге-методиктиг болгаш информастыг материалдар-биле оларны хандырар. Политиктиг билиглер институдунга партийжи, идеологтуг активтиң өөредилгезин политиктиг культураның болгаш идеологияның, идей-кижизидилгелиг ажылдың, политиктиг амыдыралды демократчыдарының социал-психологтуг болгаш педагогиктиг үндезиннериниң айтырыгларының талазы-биле организастаар.

Тыва АССР-ниң чер-чер Советтериниң улус депутаттарының, күүскомнар ажылдакчыларының социал, экономика, эрге-хоойлу айтырыгларының база өске-даа чүүлдерниң талазы-биле билиин бедидип ханыладырынга дузалаар сорулга-биле оларның өөредилгезин Политиктиг чырыдыышкын бажыңының баазазынга организастаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң материалдарының талазы-биле өөредилгениң дузалал номнарын 1990—1991 чылдарда тыва дылга парлап үндүрерин хандырар, тыва болгаш орус дылдарны өөренир талазы-биле доктаамал ажылдаар курстарны Политиктиг чырыдыышкын бажыңының чанынга ажыдар.

Филармония болгаш республиканың эртем-методиктиг төвү-биле кээрзлиг харылзааларга үндезилээш, культура-чырыдыышкын хемчеглерин, чоннуң аас чогаалының байырлалдарын, уран-чечен чогаадылганың фестивальдарын, чурттуң, республиканың чогаадыкчы коллективтериниң көргүзүглерин Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга

(Төнчүзү 2-ги арында).

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев октябрь 13-те эвилелдешкен республикаларның удуртукчулары-биле ужурашкан. Аңаа Россия Федерациязының, Украинаның, Белоруссияның, Узбекистанның, Казахстанның, Азербайджанның, Молдованың, Киргизияның, Таджикистанның, Арменияның, Туркменияның төлээлекчилери киришкен.

Ужуражыышкынга чуртта тургустунуп келген байдал, ниитилелдиң бүгү күштерин каттыштырарының чугулазының, рынок харылзааларынче шилчип турар үеде улус ажыл-агыйын экижидип алырының дугайында кончуг чугула санал-онал солчулгазы болган. Тургустунуп келген байдалды чогумчудуп алыр, хереглел рыногунда болу берген берге байдалды ажып эртер, сан-хөө системазын быжыглаар сорулга-биле республикаларның болгаш тус-тус девискээрлерниң хөделиишкиннерин бир углуг уштап баштаарының, бүдүрүлгелер аразының ажыл-агый харылзааларының хөгжүлдезиниң амгы байдалын хевээр арттырарының болгаш сайзырангайжыдарының чугулазы демдеглеттинген.

1991 чылда Эвилел болгаш эвилелдешкен республикаларның бюджеттерин тургузар ажылды база-ла бо угланыышкын-биле чорударын айыттынган.

Ужуражыышкынның киржикчилери улус ажыл-агыйын экижидип алырының болгаш рынокче шилчиишкинниң программаларының төлевилелдерин чугаалашкан. Саналдаттынып турар программаны ниитизи-биле чүулдуг деп көргеш, чогуур саналдарны, эдилгелерни киирген.

Бүгү талалыг дискуссияның түңнелинде рынокче шилчиишкинниң кол-кол угланыышкыннарын Эвилел деннелинге — ССРЭ-ниң Дээди Совединге хүлээп алза эки деп санал хүлээп алдынган. Ук угланыышкыннарны шилчиишкин боор турар үеде чаартып, сайзырангайжыдып болур. Бо саналдарны барымдаалап тургускан документини ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ооң комитеттеринге болгаш комиссияларынга чугаалажып көөрү-биле чорудуп бээр.

Бо бүгү сорулгаларны боттандырарынга бүгү чадаларның төлээлекчи болгаш күүседикчи органнарның бүгү звеноларының ажылын экижидери, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаары, Президентиниң чанында федерация чөвүлелиниң ролюн бедидери чугула. Рынокче шилчилге үезинде чаңгыс аай экономиктиг политиканы ажылдап кылыр айтырыглар талазы-биле баш удур дугуржулганы кылган турары чугула.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев улус депутаттарының Москва болгаш Ленинград хоорай Советтериниң даргалары, специалистер болгаш эртемденнер киришкен.

(СЭТА).

ХАМААТЫ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕНИҢ УГЛАНЫЫШКЫНЫ-БИЛЕ

СЭКП ТК-га октябрь 11-13-те идеология ажылдакчыларының Бүгү-эвилел хуралы болуп эрткен. Ооң ажылынга эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының, обкомнарының, найысылал хоорайларда партия хоорукомнарының секретарьлары, партия комитеттериниң национал политика айтырыгларын харыылап турар ажылдакчылары, элээн хөй төп болгаш республика идеология албан черлериниң удуртукчулары, ниитилел эртемнериниң талазы-биле эртемденнер, партия парлалгазының төлээлекчилери киришкен.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары А. С. Дзасохов хуралды ажыткаш, чурттуң амгы үедеги социал-экономиктиг байдалынга тодаргай доктааган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин рынок харылзааларынче шилчилгени кандыг янзылыг боттандырып чорудар дугайында чурттуң удуртулгазының ап чорудуп турар хемчеглерин хуралдың киржикчилеринге чугаалаан.

Украинаның Компартиязының ТК-зының секретары В. Е. Острожинский, РСФСР-ниң Компартиязының Ставрополь крайкомунуң секретары Ю. С. Давыдов, партия Кемерово обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Н. С. Крюкова, Киргизияның Компартиязының ТК-зының секретары. М. Ш. Шеримкулов, «Гласность» журналдың кол редактору Ю. П. Изюмов болгаш оон-даа өскелер санал-онал солчулгазынга киришкен.

Ийнги хүнде Эвилел керээзин чарарының эрге-хоойлу айтырыгларының дугайында дыннадыгны ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи В. Н. Кудрявцев кылган. Оон соонда хуралдың киржикчилери СЭКП ТК-ның секретарьлары-биле ужурашкан.

Хүнүң ийнги чартында массалыг информацияның төп черлериниң удуртукчулары-биле «төгерик стол» ужуражыышкыны болган. Аңаа ССРЭ-ниң Күртелерадио комитединиң даргазы, СЭКП ТК-ның кежигүнү М. Ф. Ненашев, ССРЭ-ниң Күрпарлалга комитединиң даргазының бирги оралакчызы Д. Ф. Мамлеев, ССРЭ-ниң харылзаа министриниң оралакчызы Е. А. Манькин, «Коммунист», «Партийная жизнь», «Диалог» журналдарның кол редакторлары Н. Б. Биккенин, Н. С. Игрунов, В. Д. Попов, «Правда» солуннуң кол редакторунуң оралакчызы М. Н. Королев, «Рабочая трибуна» солуннуң кол редактору А. П. Юрков киришкен. Ооң соонда СЭКП ТК-ның чамдык килдис эргелекчилериниң дыннадыгларын дыңнаан. Хуралдың ажылын А. С. Дзасохов түңнээн.

Хуралдың киржикчилери В. И. Ленинниң тураскаалынга чечектерни салган.

(СЭТА).

СЫПТА ТАРАА, КӨК-СУЛА ХАР АДААНЧЕ КИРДИ-ЛЕ

«Октябрь 30 чылы» совхозтуң Ак-Шат биле Сыын-Чүрек ховуларынга чорааш, кижи шак ынчаар бодаар чорду. Тараа бышпаан, а үнгени чаагай. Ол шөлдер суггат чок болгаш дүжүдү агаар-бойдустан бүрүнү-биле хамааржыр. Тарааны тарып алгаш, дээрже көрүнгеш, «тейлеп» олурар черлер ол. 1987 чылда баян-талажылар Ак-Шаттан эң чаагай дүжүттү алгаш, республикага безин тергиидээн. А эрткен чылын ук шөлге тарааның чамдыызын долу каккан. Бо чазын чаъс чагбаан, а чайын орайтады чаггаш, ам тараа бышпайн турары бо.

— Мурнунда чылдарда дүжүт ажаалдазын август 20-де эгелээр улус бис. А бо чылын сентябрь 20-де эгеледивис — деп, Сүт-Хөл АҮК-түң кол агроному Дукур-оол Монгуш тайылбырлаан кижи. Ол орайтаашкынның изи Ак-Шат биле Сыын-Чүрек ховуларында көстүп турду.

Баян-Тала суурнуң агиткварталдарының чурттакчылары ында школаның улуг класстарының өөреникчилери-даа Сыын-Чүректе — көк-сула ажаалдазында шефтеп, хайныышкынныг ажылдап турар. Ол хүн № 5 агиткварталдың чурттакчылары Г. Ондарның удуртулгазы-биле пресстээн көк-суланы чүдүргеш, кыштагже чорудуп хүнзеди. Совхозтуң директору биле кодээ Совет даргазы баштаан бөлүк база-ла шефтээн. Ол хүн барык 160 тонна пресстээн сигенни төп шаңче база кыштагларже шефчилер чоруткан. Ол эки-дир. Ынчалза-даа ол хүн кожээ кодээ Советтиң сессиязынга хову бригадири Мөңге Куулар санал берип тургаш, үе орайтаанын, ам-даа 280 гектар көк-сула, 100 гектар арбай база 40 гектар кызыл-тас барын, совхозта бар 6 комбайнның бежи ажылдап турарын, шак мындыг күш-биле көк-суланы база тарааны-даа ажаап күш четпезин дүвүреп чугаалады. Чоннуң, өөреникчилерни эвилелдээр. Оон өске арга чок деп, сессияга санал берген депутаттар ынчап сүмелеп турдулар.

Ол хүн, октябрь 11-де, кодээ Советтиң улус депутаттары барык шуптузу сессияларының мурнунда хүндүс мал чеми белеткээринге шефтептер-дир деп шиитпирлээш, 160 тонна хире көк-суланы чүдүрүп чорутканы ол.

Көк-сула дээрге, бир-тээ, сиген планы күүсеттинмээн болганда, бо совхозтуң малының кыжын аргастаныр эң кол чеми болур. Оон сенажты 1500 тоннаны салган, аңаа ам-даа 1600 тоннаны немээр аргалыг деп санаан. А көк-сула 2500 тонна болур.

Дүжүт бир гектардан 30 центнер чедип турарын директор Каң-оол Сайын-Белекович Монгуш тайылбырлады. Ол хүн шефтээшкинде шылгараанннарны оон айтырдым. Трактористер Даш-оол Куулар, Сергей Куулар, чолаачы Алим Монгуш, депутаттардан Виктор Сат, Валерий Монгуш, Эртине Куулар олар кызымак ажылдаанын директор мактады.

Чүгле Сыын-Чүрек шөлүнде безин 490 гектарга көк-суланы тараан. Ону ийи комбайн жатка-биле чыттыр кестирип турар. Пресстээри, ону сөөртүп дажыглаары харын бергедеп келген. Көк-суланы ажаарынга Чадаапада профессионал-техниктиг училищениң сургуулдары база улуг дузаны чедиргенин директор дыңнатты. Ам боттарының күжүнден ангыда Чадаанада орук-септелге эргелелиниң коллективи-биле база дугурушкан, олар дузалажыр болганын Каң-оол Сайын-Белекович чугаалады.

Ак-Шатта чаагай үнген арбайны ам-даа манаар, а Сыын-Чүректе көк-суланы шаа-биле кезер-ле деп шиитпир ындыг чорду. Оон ангыда дыка улуг шөлде хопак болгаш тараа хөлумаа аажок үнген. Ону харын кайы-бир ажыл-агыйга ажаап алыр кылдыр садар бе дээр-зин директор биле партияның Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Кара-Сал чугаалажып чордулар.

Чамдыкта Ак-Шаттың дужунда даглар кырынга кара-кара булуттар диргелип кээр, сезинчиг аажок. Кудай-дээр-биле дугуржулгалыг эвес. Ынчадза-даа дараазында ай үнгүжеге чедир хар чагбас боор деп, ук черниң агаар-бойдузунуң аажы-чаңын эки билир, дуржулгалыг кижилер чугаалажып турганын дыңнадым. А совхоз директорунуң планнап турары-биле алырга, октябрь 20-ге чедир хову ажылдары доостур ужурлуг. Үрезинни тыптывары берге болур. Ол талазы-биле «Октябрь 30 чылы» совхоз кожалары Карл Маркс аттыг база «Сүт-Хөл» совхозтар-биле кады дилеңир, тыптынар-ла апаар.

Бо районда амдыызында ийи ажыл-агый — «Алдан-Маадыр» биле «Ишкин» тараа үрезинни четчир хемчээлдиг кылдыр уруп алганнар.

Бо чылдың кааң-халыыны сүт-хөлчүлерни оюп эртебербээн: ниити ажаап ап турары 2377 гектар, а оон хөйнү — 2491 гектар тарааны үндүр бижиир ужурга таварышкан. Күскү дүжүт ажаалдазын бир-ле дугаарында ишкинчилер доозкан. 622 гектарны ажаагаш, оон 655 тонна тарааны алган. Ынчангаш ол совхозтуң комбайннарын дузалаштырып, «Алдан-Маадырже» чоруткан.

Октябрь 12-де медээ-биле алырга, сүт-хөлчүлер 1620 гектар тарааны кескеш, бастырган. бир гектардан дүжүт ортумаа-биле 9,3 центнер болуп турар.

Мурнунда бис «Сүт-Хөл» совхозтуң тарылга шөлү шуптузу суггаттыг хирезинде, ап турары дүжүдү чавыс дээш каш удаа шүгүмчүлээн бис. А бо чылын ооң кожалары база-ла суггаттыг шөлдерлиг «Алдан-Маадыр» биле «Ишкин» 1 гектардан 10 ажыг центнерни ап турда, ук ажыл-агыйда чүге ындыг эвезил?

Сүт-хөлчүлер картофельди өстүрүп чадап турар. Өлче күш салбазындан ындыг. Октябрь 13-те Кызылга кодээ ажыл-агый талазы-биле чөвүлел хуралы болуп эрткен. Аңаа картофельден чавыс дүжүт ап турары дээш сүт-хөлчүлерни шыңгыы шүгүмчүлээн. Ниити республикадан картофельди, эң ылангыя кожазы — Барыын-Хемчиктен садып ап болур турда, «Сүт-Хөл» совхоз 70 тоннаны Саян ындындан садып эккеп алганы дээш шыңгыы шүгүмчүлээн.

«Алдан-Маадыр» совхоз бо чылын картофель өстүрер арендалыг звенону организастап тургускаш, бир гектардан 100 центнерни алган. Кайы-бир ажылды эп ёзу-биле кылыр дээш организастааш, тудуп кириптерге ындыг-дыр.

Мал чеминиң талазы-биле сүт-хөлчүлер сиген планын 56 хуу чедирген, азы 7800 тоннаны белеткээн. Чаъсчаашкын чок, сиген үнмээн дээр хөөнге алысканнар бар. Ажыл-агыйлардан чүгле «Ишкин» биле «Алдан-Маадыр» сиген планын 64-63 хуу чедирген.

— Бо айны төндүр сигеннээр бис — деп, АҮК-түң кол агроному беседавыстың түңнелинде шак ындыг шиитпирлиг чугаалады. Шын харын, аргалар бар. Девин үстүнде айытканым Сыын-Чүрек ховузунда чаагай үнген хонакты куурарбайн турда-ла, чижээ, Карл Маркс аттыг совхоз дугурушкаш, чүге ону өй-шаанда кезип албаан ирги? Ам кээп ол чемиштиг шынары кудулай бергенде, ону өске ажыл-агыйларга садарының дугайын чугаалажып турарыл? Сүт-хөлчүлерниң шаандагыла «хоочузу» — күзүн кээп мал-маганга тараа-сиген шөлүн саза бастырар чорук уламчылавышаан. Аңаа хамаарыштыр күш-ажылдың хоочуну Сегбе Монгуштуң шаандагыда ышкаш, улуг тестен тутса, ынчан мал тараа, сиген чивес апаар деп күзел-саналын манаа киирип каары артык эвес боор.

Бо чылын Сүт-Хөл районнуң албан черлери, организациялары картофель ажаалдазынга дыка-ла организастыг киришкен. Кылган ажылды кылды дээр апаар. А амгы үеде көк-сула белеткелинче база шак ындыг улуг күштү салыр болза эки-ле боор деп, агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агрономy-биле чугаалашканымның соонда, Баян-Таланың Ак-Шат биле Сыын-Чүрек ховуларынга чорааш шак ынчаар бодадым ийин.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ПРОГРАММАЗЫ БАДЫЛАТТЫНГАН

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин хандыр өөренгеш, ону амыдыралга боттандырары партия организацияларындан негеттинип турар. Ол дугайында РКП-ниң Кызыл хоорукомунуң эрткен неделяда болган пленумунга чугааны чорутткан. Бо айтырыг талазы-биле партия хоорукомунуң бирги секретары В. Г. Вальков чүве чугаалаан.

Партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседири-биле Кызыл хоорукому ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин ажылдап кылгаш эге организацияларга тараткан турган. Ону сайгарып чугаалашканының түңнелинде коммунистер дыка хөй саналдарны киирген. Үнелиг эдилгелер саналдарны төлевилелди чедир ажылдаар комиссия өөренип көргеш кичээнгейге алган.

Ук программаны пленумга бадылаан, орта үндезилеп алгаш, партия организациялары боттарының ажыл-херектериниң программазын тургузарын пленум сүмелээн.

Ол ышкаш пленумга РКП рескомунуң составынче эге организацияларның саналдаан кандидатураларынга хамаарыштыр чугаа болган. Пленумнуң киржикчилери дамзыже республика чергелиг эрге-дужаал эдилээн бирги удуртукчуларны киирбес болгаш депшиттирген кандидатураларны партия рескомунче дөрт киирер деп шиитпирлээн.

Ноябрь 7-де Кызылга Улуг Октябрьның 73 чылынга тураскааткан байырлыг демонстрацияны эрттирер дээн саналды пленум деткээн.

Партия хоорукомунуң пленумунга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Республиканың партия конференциязының делегады

Хууда бодалдарым мындыг

С. С. Сүрүң — «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия эге организациязының секретары, партияның, күш-ажылдың хоочуну. Саая Санчытович 1943 чылда партия кежигүнүнге кирген. Оон бээр комсомолдуң, партияның, Советтерниң ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип, оларның мурнунда тургустунган айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээринге бодунуң күш-ажылчы салыышкынын киирип келген төлептиг кижилерниң бирээзи.

С. С. Сүрүң пенсиялай берген, ындыг-даа болза партийжи даалгаларны ак сеткилдиг-биле күүседип чоруур. Аянгаты салбырының коммунистери ону партия эге организациязының секретарынга соңгуп алганнар. Эш-өөрүнүң идегелин амыдыралга боттандырар дээш чүткүлдүг ажылдап турар. Аянгаты суурга эрткен чылдарда кем-херек үүлгедир чоруктар хөй болуп турган. Аңаа удур демиселди күштелдирер талазы-биле партия организациязы тодаргай ажылды кылганының түңнелинде кем-херек үүлгедиишкиннери элээн кызырылган. Оон ачызында чоң ажыл-агый, кижизидилге айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржип турар болу берген. Амгы үеде партия эге организациязы СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин пропагандалаарынче, амыдыралга боттандырарынче угланган ажылдарны чорудуп турар.

Чоокта чаа Барыын-Хемчик районунуң партия конференциязы болуп эрткен. Аңаа төлептиг коммунист Саая Санчытович Сүрүңнү республиканың партия конференциязының делегадынга соңгаан. Делегат-биле ужурашкаш, дараазында айтырыгларны салган мен.

— СЭКП-ниң ролю, ат-алдары кудулаан дугайында чугаа чоруп турары кымга-даа билдингир болгай. Орта хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Мээң бодап чоруурум мындыг: партияның ролюнуң, ат-алдарының кудулааны — партия хамык эрге-чагырганы холга алгаш, чааскаан командылап дужаап турганы. Оон ужуу-биле Советтерниң, профэвилелдерниң, комсомолдуң ролюн кудурлаткаш, бот-башкарыышкынныг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар эргени бербейн келген. Ажыл-агый талазы-биле айтырыг тургузар дээн кижи райкүүскомче барбас, райкомга келир турганын билир мен. Ол четпестерни эдери-биле тодаргай хемчеглерни амгы үеде ап эгелээн. Орта эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чорук, демократия дузалап турар-дыр. Бистиң чуртувуста хамык-ла четпестерге партия буруулуг деп чамдык эштерниң санап, үндезин чок черге партияны бактаарынга удурланыр мен. СЭКП — чурттуң башкарыкчы партиязы болуп келген, ам-даа болуп турар. Оон удуртулгазы-биле бистиң Төрээн чуртувус тургустунган, сайзыраан. Бодуң тыва араттың оглу мен безин партияның ачызында күрүнениң, партияның ажыл-чорудулгазынга киржип келдим. Назыным дээгй берген-даа болза, ам-даа ленинчи партияның херээ дээш ажылдап чору мен, ол мээң коммунист хүлээлгем. Ам сорулга болза, партияның ат-алдарын бедидер дээш ажылдаар ужурлуг.

— Бо ажылды чорударда чүнү кылза эки ирги, Саая Санчытович?

— Партияның эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң харыысалгазын, бот-идепкейин бедидер. Партияның ролюн, ат-алдарын бедидери коммунист кижи бүрүзүнден хамааржыр. Ындыг болганда опаашкан ажылын, берген партийжи даалганы чүгле ак сеткилдиг күүседир, партия кежигүнү кижиниң арыг-шынчы арын-нүүрү, херээ дээш туржур херек. Мен бодап көөрүмге, партия эге организациязының секретарьлары-биле ажылды үндезини-биле экижидер, оларның өөредилгезин бедик деңнелге организастаар. Мурнакчы ажылдыгларының дуржулгазын хөйү-биле нептередир, эки ажылдап чоруурларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер, харам чокка янзы-бүрү хевирниң шаңнал-макталдарын тыпсыры дыка ажыктыг. Партияның ролюн, ат-алдарын көдүрери партия эге организацияларының секретарьларындан улуу-биле хамааржыр деп бодап чоруур сеткилимни илереттим. Чажыргаш канчаар, сөөлгү үеде партия эге организациязының секретарын соңгуп алыры берге айтырыг болу бергени дыка хөй коммунистерге билдингир болгай. Оон ыңай партияның идеология ажылын үндезини-биле эде тургузары ажыктыг. Коммунистерден эгелээш бодуң ишчилеге чедир партияның съездилериниң шиитпирлерин, салган сорулгаларын билдингири-биле тайылбырлап бээр, ажыл-ишче оларны мобилизастаар, кижизидилге ажылынче күштү мооннаар.

— Сөөлгү айтырыым мындыг: бир эвес конференцияга санал бээри-биле сөс берген болза, чүнүң дугайында чугаалаар силер?

— Республика ужур-дузалыг партия конференциязы чүве болганда, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй билдингир. Мээң үргүлчү бодап чоруур айтырыгларымның эң-не колу — идеология ажылы деп санаар мен. Ынчангаш РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң идеология килдизи четпес ажылдап келгенин шүгүмчүлээр мен, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр эде тургузарын, чоң ортузунче киргеш кижизидилгениң янзы-бүрү ажылдарын калбартып чорударын, идеология ажылдакчыларының харыысалгазын бедидерин саналдаар мен. Идеология ажылын (кижилер-биле ажылды) экижидер чүве болза, ажыл-агый-даа, кижизидилге-даа айтырыглары чедиишкинниг шиитпирлеттинеринге бүзүрээр мен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының

ПРОГРАММАЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

эрттирер, уран чурулга көргүзүглерин, делгелгелерни организастаар. Ассоциацияларны болгаш культура төптерин тургузарын деткиир, оларга ажылды чорудар.

Партийжи амыдыралдың чаартылгазының чоруп турарын доктаамал чырыдарынга, аңаа демократтыг норма-чижектерни бадыткаарынга хамаарыштыр **массалыг информация чепсектери-биле демнежилгелиг кады ажылдажырынче партияның республика организациязы чүткүлдүг болур.** Политиктиг шын шугумну, тус черниң онзагай чүүлдерин болгаш боттуг байдалдарын барымдаалавышаан, ажылдаарының тодаргай угланыышкыннарын тывар, ажылдап кылыр, хөй-ниитиниң санал-оналын шын хевирлеп тургузар талазы-биле солуннарның редакция коллективтеринге, Күртелерадионуң коммунистеринге дузалаар, массалыг информация чепсектеринге бүдүштүг, сарыылдыг бодалдарның болгаш ажылчыннарның, хоочуннарның, херээженнерниң, чогаадыкчы интеллигенцияның, аныяктарның саналдарының чырыттынган турарынга идигни бээр.

Национал политикага хамаарыштыр партияның республика организациязы совет улустарның эки тура эвилелинге болгаш деӊ база бүрүн эргелиг республикаларның каттыжыышкыны — ССРЭ-ниң бүдүн байдалын хевээр арттырарынга бодунуң шынчызын бадыткап тур. Республиканың бүгү чонунуң эп-найыралын быжыглаарынче болгаш сырый каттыжылгазынче, националдар аразында харылзааларны эвилең-найыралдыг болдурарынче, бо талазы-биле тыптып келген айтырыгларны шиитпирлээринче, ажылчы чонну, аныяктарның интернационалдыг болгаш патриоттуг кижизидилгезин күштелдиреринче бодунуң күжениишкиннерин угландырар. Национализмниң болгаш шовинизмниң фактыларынга удур шиитпирлиг демиселди чорудар, республикада чурттап турар улустарның найыралының үндезиннерин, төөгүзүн ылаптыг тодаргай көргүзер, оларның культуразын, дылын, чаңчылдарын болгаш чаңчыккан байдалдарын, төөгүзүн хүндүлеп көөрүнүң ёзузунга бүгү националдарның төлээлекчилерин кижизидер. Чоннуң чаңчылдарын база чаңчыккан байдалдарын хевээр арттырар болгаш катап тургузар талазы-биле комиссияларны, инициативтиг бөлүктерни тургузар.

Чурттуң өске регионнары-биле республиканың ажыл-агый, экономиктиг болгаш культура харылзааларын калбартырынга бүгү тала-биле идигни бээр.

Республиканың бүгү хамаатыларының эрге-ажыынга дүүштүр **культураны, эртемни, өөредилгени сайзырадырынга бүгү талалыг идигни бээрин,** ооң интеллектуалдыг күчүзүн улгаттырарын партия комитеттериниң болгаш организацияларының ажылының кол угланыышкыннары кылдыр санап турар бис. Культураны, эртемни болгаш улус өөредилгезин сайзырадыр талазы-биле республика программазын ажылдап кылырынга база боттандырарынга идепкейлиг киржир.

Партияның культура болгаш уран чүүл талазы-биле политиказын боттандырарын коммунист удуртукчуларны, коммунист депутаттарны дамчыштыр чедип алыр. Культурага болгаш уран чүүлге акша-хөреңги бээрин көвүдедирин дээш демисежир. Культураны садыг хевирлиг болдурарының күштелген угланыышкыннарынга шиитпирлиг удур болгаш социализмниң идейлиг мөзү-шынар болгаш эстетиктиг үнелиг чүүлдеринге когарал чедирериниң фактыларын принципиалдыг ёзу-биле көөр бис.

Өөреникчи болгаш студент аныяктар-биле ажылдың чаа деңнелин чедип алырынче **партияның республика организациязы башкы коммунистерни, партия организацияларын дамчыштыр** чедип алырынче чүткүлдүг болур. Өөредириниң болгаш кижизидериниң амгы үеги чаа методтарын шиңгээдип нептередиринге болгаш школаларга, училищелерге, өөредилге черлеринге мөзү-шынар, патриоттуг, интернационалдыг кижизидилге ажылының деңнелин бедидеринге идигни бээр.

«Кадрлар» деп программаны ажылдап кылырынга киржир. Республиканың улус ажыл-агыйының адырларының структура өскерлиишкиннерин болгаш ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын барымдаалап көрбүшаан, инженер-техниктиг болгаш өске-даа специалистерни, массалыг профессияларның ажылчыннарын өөредип белеткээрин ук программага баш бурунгаар тодаргайлап айтыр. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле керээге үндезилээш, кадрларны белеткээринче шилчиир талазы-биле өөредилге черлеринге идигни бээр.

Эртемнерни хандыр өөредир класстарны, неделяда 5 хүн өөредилгелиг школаларны организастаарын, «Уруглар сады — школа» деп өөредилге-кижизидилгелиг комплекстерни, эстетиктиг кижизидилгениң республика төвүн тургузарын деткиир.

Школа интернаттарының ажылының чаа хевирлерин улус өөредилге органнары-биле кады дилеп тыварынче, хойжулар турлагларынга чоок эвээш комплектилиг школаларны тударынче, ажы-төлүнүң кижизидилгези дээш өг-бүле бүрүзүнүң харыысалгазын бедидеринче онза кичээнгейни угландырар.

Школачыларның профессионалдыг белеткелинче кичээнгейни күштелдирери, школаларның, база бүдүрүлгелерниң, өске-даа организацияларның ажылын харылзаалыг кылдыр холбаштырар профессия шилип алырынга дузалаар төптү тургузары чугула деп санап турар бис. Школаларның, училищелерниң болгаш өөредилге черлериниң бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын калбартырынга, чоннуң херегцел бараaннарын болгаш ажыктыг продукцияны өөредилге мастерскаяларынга бүдүрүп үндүрерин көвүдедиринге идигни бээр.

Ийи дылда өөредилге номнарын, тыва этнография болгаш тус черниң чурт шинчилелиниң, уран чүүл, музыка, национал культура, чаңчылдар болгаш чаңчыккан байдалдар талазы-биле өөредилге программаларын чогаадып белеткээринге партия организациялары киржир.

Хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-хоойлуну быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннериниң когун үзе узуткаар дээш демиселди республиканың коммунистери политиктиг, идеологтуг аргалар-биле болгаш методтар-биле идепкейлиг чорудар. Ынчаарга хамаатыларның Конституцияда бердинген эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырарын хандырарынче халдаашкыннардан оларның амы-тынын, кадыкшылын камгалаарынче онза кичээнгейни угландырар.

Эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганың концепциязын республикага ажылдап кылыры, мал оорлаашкынга, аар кемдээшкиннер таварыштырганынга хамаарыштыр Кеземче кодексизиниң чүүлдерин күштелдирери дээш партияның республика организациязы туржуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистерниң харыысалгазын бедидер, оларга дузаны болгаш деткимчени көргүзер.

Аныяктар-биле ажылды күштелдирериниң тускай программазын парторганизация бүрүзүнге бо чылдың ноябрь-декабрьда ажылдап кылыр. Аныяк салгакчыларның идей-политиктиг, мөзү-шынар кижизидилгезин күштелдирерин, аныяк кижилерниң социал камгалалдыының болгаш оларга дуза чедирериниң системазын тургузарын аңаа айтыр. **Бичии уругларны күш-ажылга белеткээрин, хамаатыларны, ылаңгыя аныяктарны ажыл-биле хандырарын** эң чугула практиктиг сорулга кылдыр санаар. Аныяктар ортузунга ажылдың айтырыгларының талазы-биле партия комитеттериниң комиссияларын тургузар.

Херээженнерниң күш-ажыл болгаш амыдырал байдалдарын үндезини-биле экижидер, не-чаштың камгалалын күштелдирер дугайында хүн бурунгу сагыш салыышкынын партия организациялары илергейлээр, партияның дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының амыдырал байдалдарынче кичээнгейни доктаамал угландырар ужурлуг.

Чоннуң кадыкшылын камгалаарынга, ооң эмнелге болгаш пенсия хандырылгазын экижидеринге, кадык камгалалының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга, эмнелге ажылдакчыларынга эргежок чугула социал-амыдырал байдалдарын тургузарынга партияның республика организациязы бүгү талалыг деткимчени көргүзер.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ХАМААРЫШТЫР БИСТИҢ БОДАЛДАРЫВЫС БОЛГАШ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАВЫС

Экономиканы рынок харылзааларынче шилчииринге, чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга идигни бээри партия комитеттериниң, парторганизацияларның төп кол сорулгаларының бирээзи кылдыр РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязы санап турар. Рынок айтырыгларының талазы-биле калбак тайылбыр ажылын чоннуң ортузунга чорудар, рынок утказын кижилерниң хандыр билип алырын хандырар.

Экономиканы быжыг туруштуг болдурар, рынок харылзааларының байдалдарында бүдүрүлгелер болгаш организациялар коллективтериниң ажылдаарынга белеткенир талазы-биле тодаргай хемчеглерни боттандырарынга идигни бээр, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга дүүшкен инициативаларга, тывынгыр-кылынгыр чорукка деткимчени көргүзер.

Экономиканың таарымчалыг структуразын тургузар, ассоциацияларны, аренда коллективтерин, акционерлиг ниитилелдерни, кооперативтерни, фермер (арат) ажыл-агыйларын организастаар талазы-биле саналдарны партия комитеттери болгаш парторганизациялар хоойлужудулга база күүсекчи органнарга киирер. **Өнчүнү күрүне башкарылгазындан аңгылаарда, хамыктың мурнунда оон социализмге дүүшкен коллективтиг хевирлери дээш,** хууда бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының ой-тавында хемчээлдерин тодаргайлаары дээш туржур.

Рынок харылзааларының тургустунары-биле холбашкан экономиктиг, социал болгаш политиктиг уржуктарны бүгү талалыг ылавылап тодаргайлаары, баш бурунгаар билип көөрү, **шилчиишкин үе-чадазында чайлаш чок болур когаралдарны хензиг кылдыр кызырары** онза чугула ужур-дузалыг деп, партияның республика организациязы санап турар.

Чонну ажыл-биле бүрүн хандырарынче, ажыл чок чорукту баш бурунгаар болдурбазынче, бүдүрүлгеден хосталган ажылдакчыларны белеткээринче болгаш дагын өөредиринче угланган хемчеглерни алырын коммунистер негээр апаар. Оларның саналдап турар чүүлдери болза: эвээш хандырылгалыг хамаатыларга социал дузаламчының күрүне магадылалдары, пенсионерлерни, инвалидтерни, аныяктарны, хөй уруглардыг өг-бүлелерни деткиир хамааты деткимчениң фондузун тургузары; бирги чергениң эргежок чугула бараанарының өртектерин күрүнениң талазындан таарыштыр башкарары, акша үнезиниң кудулаашкынындан камгалалдың хемчеглери; калбак херегцел бараннарын чиижең ёзу-биле садыглаарынга удур демиселди күштелдирери. Партия организациялары бо айтырыгларга хамаарыштыр боттарының күжениишкиннерин профэвилел болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле холбаштырар ужурлуг.

Экономиктиг боттут бот-тускайлаң чорук хандыртынган турзун дээш, республиканың бойдус байлактарын, бүдүрүлге күчүлериниң эң-не долу ажыглалы дээш РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди туржуп турар. Бодувустуң саналдарывысты совет органнарга киирер болгаш ук саналдарны эрге-чагырганың күрүне болгаш ажыл-агый эргелеп башкарылгазының органнарында, бүдүрүлгеде ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр херек кырында боттандырарын организастаар бис.

Аъш-чемниң, чуртталга бажыңнарының программаларын боттандырарын, бараaннар болгаш ачы-дуза чедирилгези-биле чонну хандырарын партияның республика организациязы моон соңгаар-даа эң чугула сорулгалар кылдыр санаар. Амыдыралдың чугула хандырылгазының бо адырларынга бүгү курлавырларны болгаш аргаларны бүрүн ажыглаарынче, байдалды экижидеринче күжениишкиннерни угландырарын коммунист удуртукчуларны, партия организацияларын дамчыштыр чедип алыр.

Көдээниң социал-экономиктиг үндезинин эде тургустунуушкуну, көдээ ажыл-ишчилерни черниң ёзулуг ээзи болдурары, бир дөмей экономиктиг байдалдарга өнчүнүң хөй янзы хевирлерин шиңгээдип нептередири — **аъш-чемни бүдүрериниң хемчээлин көвүдедириниң** аргазы кылдыр коммунистер санап турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин, продукцияны болбаазырадып кылыр болгаш кадагалаар ооң баазазын комплекстиг хөгжүдерин, агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылгазын дыка экижидерин, бо херекке хоорайларның бүдүрүлгелер болгаш организациялар коллективтериниң киржилгезин чедип алыр дээш партияның республика организациязы туржур.

Экономиканың структура өскерилгелеринге, чаа технологиялыг бүдүрүлгелерни тургузарынга, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш кооперативтер удуртукчуларының инициативазын деткииринге үндезилээш, **бараанnарны бүдүрерин база чонга ачы-дуза чедирериниң хемчээлин боттуу-биле көвүдедиринге бүгү талалыг идигни бээр.** 1991 чылда 125 миллион рубльден эвээш эвес чоннуң херегцел бараанnарын бүдүрерин, ооң иштинде аъш-чемниң — 88 млн. рубль, оон ыңай 42 миллион рубль чедир ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлдерин чедип алырынче угландыр партийжи-политиктиг болгаш организакчы бүгү ажылды күш-ажылчы коллективтерге чорудар.

Күрүнениң капитал салыышкыннарын болгаш материал-техниктиг курлавырларны бүдүрүлге адырындан эде хуваарының, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, совхозтарның акша-хөреңгилериниң болгаш хамаатыларның хууда шыгжамырларын ажыглаарының күжели-биле чуртталга бажыңнарының тудуун дыка көвүдедири, «Чурттаар оран-бажың-2000» программаны күүседири дээш Компартияның республика комитеди туржуп турар. Тудуг материалдарының үлетпүрүнүң, тудуг индустриязының баазазын дүрген хөгжүдеринге идепкейлиг идиг бээр. 1991 чылда 200 муң дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирерин күжениишкиннерни мооңнаар.

Одалга-энергетиктиг комплекс, тудуг индустриязы ышкаш ындыг база адырларны, оон ыңай транспортту, харылзааны болгаш өске-даа адырларны хөгжүдеринге партияның республика организациязы моон соңгаар-даа кичээнгейни угландырар.

Эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин, чаа техниканы болгаш депшилгелиг технологияны бүдүрүлгеге шиңгээдип нептередиринче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чайгылыш чокка бедидеринче, камналгаже болгаш хумагалалче угланыышкынны шиитпирлиг болгаш шыдамыккай боттандырар.

Тываның бойдус байлактарын **чөп ажыглаар болгаш катап тургузары** дээш, бойдустуң байдалын экижидери дээш республиканың коммунистери туржур. Черниң үнүш-дүжүттүүн бедидеринге, хемнерни болгаш хөлдерни камгалаарынга, дириг амытаннарның база үнүш аймаан дагын немей өстүреринге, хоорайларның болгаш чурттакчылыг черлерниң агаарын арыг болдурарынга салдарны кижилер-биле ажылды дамчыштыр чедирер.

Партияның республика комитеди бо программа төлевилелиниң талазы-биле боттарының бодалдарын болгаш саналдарын киирерин республиканың коммунистеринден, ажыл-ишчилеринден дилеп тур.

ӨҢНҮКТЕРНИҢ КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

Тываның ном үндүрер чериниң редакторы Маргарита Мангаевна Сенгин:

— Кызылдың педагогика институдун дооскаш, Тываның ном үндүрер черинге ажылдап эгелээнимден бээр ам алды чыл ажып тур. Бо үениң дургузунда республиканың чурттакчы чонунга, школачыларга болгаш оон-даа өске кижилерге уран-чечен-даа, өөредилге-даа номнарын эвээш эвести үндүрүп, белеткеп келдивис. Ажыл-агыйның кайы-даа адырларында ышкаш, бистиң коллектив база-ла ном үндүрер талазы-биле тускай онаалдалыг болгаш планныг ажылдап турар. Бо чылын Тыва Совет Эвилелиниң составынга киргенден бээр 46 чыл болуп турар. Ол үениң иштинде совет чогаалчыларның эвээш эвес номнарын болгаш оон-даа өске чүүлдерни белеткээш, чырыкче парлап үндүрдүвүс. Оларның аразында тыва чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң улуг-биче номнарын, эвээш эвес тираажтыг кылдыр парладывыс. Мен бодум ном редакторлаар талазы-биле база хууда план-графиктиг мен. Бо чылын чогаалчы Черлиг-оол Кууларның «Аялга» деп номун редакторлап доостум. Ону парлаарынга белеткеп турар. Башкыларга үжүглел дугайында методиктиг сүмелерни база белеткеп алган бис. О. Сувакпиттиң болгаш Б. Монгуштуң ажылдап кылганы садиктерге номчулга номун болгаш ооң программазын бо чылдың төнчүзүнге чедир доозар деп турар мен. Партия комитеттериниң ажылының дуржулгазының дугайында «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи Т. Хертектиң бижээни «Дилээшкиннерниң оруунда» деп номун база үндүреринге белеткеп турар мен.

Василий Ильич Хаджиев — Кызылдың бажың тудар комбинадының бир дугаар тудуг-монтаж эргелелиниң тудугжузу:

— Грузияга төрүттүнген мен. Бодум грек кижи мен. Тывага келгеш, тудуг кылып ажылдай бергенимден бээр ам он ийи чыл болуп тур мен. Маңаа келгеш өг-бүле туттум, ам ийи уруглуг апардым. Кайызы-даа школада өөренип турлар.

Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле киргенден бээр дөртен алды чыл болуп турар бо онзагай чылда бистиң бригадавыс багай эвес ажылдаан деп бодаар-дыр мен. Кызылдың мурнуу микрорайонунда 144 аал иштиг чурттаар делгем бажыңны эки шынарлыг кылдыр кылгаш, чоокта чаа дужаадывыс. Андрей Дмитревке удурткан бистиң бо интернационалчы бригадавыста 22 тудугжу аравыста найыралдыг, эптиг, бот-боттарывыска дузалажып, чаңгыс өгнүң оолдары дег ажылдап, чурттап тур бис. Бригадавыста тывалар, орустар, буряттар дээш, оон-даа өске нацияның улустары бар. Демниг, аразында найыралдыг болурга кандыг-даа берге ажылды күүседип болур дээрзин бодум херек кырында көрдүм. Эштерим Виктор Хорагай, Александр Сысолетиний, Алексей Улапов болгаш оон-даа өскелерниң ажылдап турары эки. Олардан үлегер ап болур.

Националдар аразында харылзааларны баксырадыр хөөннүг ийи-чаңгыс экстремистчи кижилерниң күткүүшкүнүнге алзып, хулиганзыг чорук кылып турган аныяктарның дугайында бистиң бригадавыс кежигүннери шыңгыы чугааны кылып, аңаа хамаарыштыр тодаргай үнелелди коллектив берген. Сөөк-язы ылгажыр, орус-тыва дээр хөөннер бистиң бригадавыста чок. Найыралдыг коллективке ындыг чүүлдер турбас-даа ужурлуг.

Угдыжекова Вера Филипповна — Кызылдың аъш-чем садыының 59 дугаар магазининде садыгжы:

— Төрүттүнген черим Хакасияның Аскиз районунда болза Тываны дөмей-ле чуртум деп санаар мен. Маңаа кара чажымда келгеш, өстүм. Садыг шугумунга ажылдаанымдан бээр ам 23 чыл болуп тур мен. Мээң ажылдап турарым садыг каттыжыышкынында 170 хире кижи ажылдап турар бис. Оларның хөй кезии садыгжылар. Бистиң аравыста он ажыг нацияның улустары шуптузу найыралдыг, эптиг ажылдап, чурттап чор бис. Бо коллективке мынча үр ажылдааным дээрге — мээң орус, тыва, украин, бурят болгаш оон-даа өске нациялыг эш-өөрүмнүң ачызы деп бодаар мен. Ам бүдүрүлгениң хоочуну, мурнакчы садыгжы деп хүндүледип-даа чор мен. Бо бүгү чүүлдү чүгле найыралдың, тайбың чоруктуң ачызында чедип ап болур деп санаар мен. Бистиң коллективте менден өске хоочуннар-даа, аныяктар-даа хөй-дүр. Олар чаңгыс сорулгалыг ажылдап турарлар дээрзин чугаалаар дээн мен. Бо чылдың эрткен айларының планныг онаалдазын багай эвес күүсеткен бис. Ындыг-даа болза чурттакчы чонну аъш-чем аймаа-биле долузу-биле хандырар айтырыг бисти сөөлгү үеде дыка дүвүредип турар. Чигир, конфета, балык консерваларын хүн келген тудум улам кызырлып турарындан садып алыкчыларның талазындан негелде дыка шыңгыырап турар. Бистерниң продукция бүдүрүп турар бүдүрүлге чериниң ажылчыннары-биле дөмей негээр-дир. Ол бир талазында шын-даа боор болур, ындыг-даа болза чамдык кижилер ону чедир билбес боору хомуданчыг-дыр. Чоннуң хүн бүрү негелде-херегцелдерин хандырар дээш черле бар аргаларны ажыглап турар бис. Ол бистиң хүлээлгевис.

Николай Николаевич Варава — Чуртталга коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының тускай автотранспорт бүдүрүлгезиниң мурнакчы чолаачыларының бирээзи:

— Кызыл хоорайда бо бүдүрүлгеге ажылдаанымдан бээр ам элээн каш чыл болу бердим. Бистиң бүдүрүлгениң чолаачылары, септекчилер болгаш оон-даа өске ажылчыннарның кижи бүрүзү бодунга хамаарышкан күш-ажылчы онаалдалыг чоруп турар. Бо чылдың баштайгы чылында хууда планныг онаалдамны эрте күүсеткеш, эш-өөрүмнүң, коллективтиң шаңнал-макталынга-даа төлептиг болдум. Аңаа хей-аът кирип, Совет Тываның 46 чыл болуп турар оюнда улам кызымак ажылдап турган, чылдың планныг онаалдазын эрте күүседир сорулганы салган мен. Аңаа немештир элээн каш акшаның камналгазын база чедип алыр бодап турар мен. Ол чүл дээрге, артык кезектер, резина болгаш кывар-чаар материалдар болуп турар.

Коллективимде аңгы-аңгы нацияның кижилери ажылдап, чурттап турар бис. Аравыста найыралдыг, бот-боттарывыска хүндүткелдиг ажылдап тур бис. Чүге дизе өске нацияның кижилери аразында найырал чок болза, кандыг-даа ажыл бүтпес дээрзин билир бис.

Бо хүннерде чүгле Тывада эвес, бүгү чуртта аъш-чем, идик-хеп аймаа болгаш оон-даа өске чугула чүүлдер чедишпейн турар. Аңаа чылдагааннап, хей черге митингилер организастап, ажыл соксадып, кижилерниң амыр-дыжын үреп турар чүүлдер дугайын-да хөйнү номчуп, телевизордан көрүп келдим. Мен бодаарымга ындыг чүүлдерни болдурбайн, харын улам эки чурттаар дээш кижи бүрүзү долу күжү-биле ажылдаар болза бүгү чүвени чедип ап болур бис.

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң мурнакчы чолаачызы Танаа Салчакович Сарыг-оолга ажыл-агыйның шаңнынга ужураштывыс. Ол арыглаан ак-тарааны складтарже дажыглаар ажылда киржип турар.

Ажылынга кызымак чолаачы шөлдерден хөй тарааны база дажыглаан. Арыглаар тараа ам-даа хөй. Ону чедирер ажылдарга ам-даа киржир. Бо чылдың кыштаглаашкынынга дузалажып, кыштагларже мал чемнерин база чедиржир дээш ооң кылыр чүүлдери-ле көвей.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

МӨҢГҮН-ТАЙГА: ЫДЫКТЫ КАМГАЛААР

Бир шаанда Мөңгүн-Тайга — Мөңгүн-Хайыракан, Мөген-Бүренниң Кызыл-Хая суур кавызы — Бай-Оваа, Каргы кудугаа турган суму — Хүрең-Тайга. Бо девискээрге үндезилеттинген баштайгы колхоз — Малчын аттыг турганын бисте хоочун болгаш ортумак салгалдың кижилери билир. Кагдынган азы эде адаттынган аттар үе-шаг аайы-биле таарыштыр тургустунуп келгениниң түңнелинде болдунган. Эрги аттар улуг назылыгларывыстың аастарындан амдаа дүшпээн чорук, оларның чер-чуртунуң төөгүзүн эки билирин, аңаа ынак, хумагалыг чорааның херечилеп турар. Ындыг турбуже, ук шаанда чоннуң шын, чиге шилип тыпкан аттарын ийи-чаңгыс албан-дужаалдыг кижилер хөйнүң тура-соруунга чөрүштүр холгаарлап, ынчаардагы колхозту (ам совхозту) — «ССР Эвилелиниң 60 чылы», Мугур-Аксында бир кудумчуну, Каргыда пионер лагерин, «Малчын» деп дакпыр-дакпыр адаанда онзагай мерген угаазылал чок. Совхозтуң адын узун боорга, чон анаа-ла «60 чыл» дижи бергенде оларның кембуруузу чок. Ажыл-агыйның уг-шиин тода, допчу илередип турар «Малчын» деп ат совхозка катап эгиттинген турары, ынчаар адаттынган кудумчу, пионер лагерин эде адап алырын кудумчунуң эзлериниң, пионерлерниң эргезинге бээри күзенчиг деп чурттакчыларының санап турары чөптүг. Чоннуң шудургу негежип келгениниң түңнелинде, чаңгыс чер-чурттугларывыс эки-турачы интернационалчы дайынчылар чораан И. К. Маадыр-оолга, С. Х. Бавууга, М. О. Кошкар-оолга дөзевилел тураскаалдарны Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларда тургускан, чамдык кудумчуларга оларның аттарын тывыскан. Оларның-биле бир дөмей, фронтуга буянныг ачы-дузазын чедирген, бөгүдеге сураглыг малчынывыс О. Ш. Саны-Шириниң, ужудукчу К.С. Н. Хунан-оолдуң аттарын мөңгежидери негеттинип турар. Саны-Шири малчын Каргының Белге чурттап чораан кижи болганда, ында хойжу бригада ооң адын чоп эдилеп болбас деп? Мугур-Аксының аэропортунга ужудукчу Хунан-оолдуң адын тывыскаш, аңаа тураскаал самбыраны чүге тургузуп болбазыл? Чөптүг эвес чоруктуң түңнелинде, дайын үезиниң чыл демдеглелдеринден ады-сыыы, ачы-хавыязы «астыгып чыдып калган», «кызыл коъшка» хөй мал-маган өргүп чораан Каргыдан Донгак Биче-оол, Хүрең-Тайгадан Иргит Чыдым, Мугурдан Салчак Бүрүшкек, Мөген-Бүренден Иргит Намзын ышкаш мурнакчы он-он араттарның хүрээлезин четчелеп, район, республика төөгүзүнге киирери чугула. Мындыг янзылыг чөптүг негелделер районнуң дыл болгаш улусчу чаңчылдар конференциязының, «Билиг», бойдус, төөгү тураскаалдары камгалаар ниитилелдер хуралдарының индириңден дыңналып, , аңаа хүлээп алдынган доктаал-шиитпирлерде айыттынган турган. Оларның боттанмайн турары хараадамчыг!

Өгбелерниң ыдыктыг деп санап келгени оран-таңдыга, чаңчыл-сүзүкке, чер, сугнуң эртине-хайыразынга, агаар-бойдуска, бурунгуларның сагыл-чүдүлгезинге тоомча, хүндүткел чок чорук мөңгүн-тайгажыларны шагдан бээр дүвүредип келген болгаш амгы байдалда онза күштүг-биле дыңналып турар апарган. 40 чылдар эгезинде-ле Мөңгүн-Тайгаже үнерин оралдашкан ийи кижиге Мугур-Бажының хоочуннары таарзынмаан сеткилин илередип: «Оранның ыдык бединиче семеп турар, ужур билбес улус-тур силер. Мөңгүн-Хайыракан бут-биле кырлап, эдек-биле аластаарынга чаяаттынмаан, ооң бажынга тевери дээрге-ле, чер-чурттуң ээлериниң бажынга база тепкени ол болур» — дишкилээниниң херечизи болган мен. Бисте «Ээзиниң эргези, ээгизиниң доону» деп чугаа бар. Ол чоннуң чүдүлге-сүзүглелин магадылаан Үндезин хоойлуда эргелерге чөрүшпейн турар. Даг үнүкчүлеринге үстүнде ышкаш сагындырыгларны Мугурнуң чеже хоочуннары кылбаан дээр! Ам бистиң аравыста чок хоочун малчын С. С. Калдарның ындыг кичээндириин Ак-Довурактан М. Б. Ховалыг «Мөңгүнүг бедиктериниң кыйгызы» номунда тодаргай бижээн. Ындыг турбуже-ле, оран-таңдыны базынчактаар чорук 1946 чылдан бээр соксаваан, харын улам күштелген. Чоокта чаа Мугурдан Д. Бугажык болгаш өске-даа малчыннар Мөңгүн-Тайга баарында майгыннныг, билдингмес кижилер чайны өттүр меңги үттеп, чазылдырып, ооң ыдыктыг чечээн саспа базып, чулбарлап кээрде, соксадырып негээрге, херексевейн, харын кыжырып, каттыржып каанын меңээ хомудап медеглээннер.

Сөөлзүредир ында доштолыышкын шинчилеп, Ленинград эртемденнери «ажылдап турар» дээрзин кожууң даргалары Ш. Намы, Э. Саая олардан ылавылап алган мен. Ол чокка-ла Мөңгүн-Тайганың ээзи, кырын хөй-хөй чорумалдар чыл-чылы-биле бокталдырып, чүдедип келген болгай! Таңдының бүрүн-бүдүн, арыг-силиг турары дээш ооң баарында малчыннарның ээ ёзу-биле сагыш човап медеглээнинге чүгле «Четтирдивис!» дээр апаар. Мөңгүн-Тайга моон соңгаар альпинистерге, аян-чорукчуларга спортчу тиилелге, ат-алдар чедип алыр шенелде чери болбас ужурлуг! Ол бойдустуң боду бүткен, чараш-чаагай чалалгазы амыр-шөлээн турзун! деп чонумга сеткил каттыштырып тур мен! «Беш — тос мунчуларга» бодаарга, ол бичче хемчээлдиг, үнер, дүжери-даа белен даг ышкажыл! Ооң бедии, меңгизиниң кылыны, доңат-дожу шагда-ла тодараттынган. «Удавас меңги эргин кастыынга чыдар апаар» — дээн бурунгуларывыстың мерген угаазылалы аңаа харыы болур. Ол херек кырында бадыткаттынгандаа! Негелде — олче үнүүшкүннү соксадыры!

Сөөлгү үеде альпинизм, туризмге, эртем-шинчилел ажылдарынга, спорт хемчеглеринге сылдаглап алгаш, бистиң оон-моон аалчыларывыс чер-чурттуң ховар байлаа меңги чечээн, артыш-шаанакты, даг согуназын, эм оът-сигенни, аң-мең, балык-байлаңны, «сонуургаары» идепкейжээн. Даг-Алтайның Күрүне заповедниги чиженке алгаш, Мөңгүн-Тайга районну бойдус камгалалдыг зона кылдыр доктаалын тургузарын саналдап, «Шынга», «Агитаторнуң блокнодунга», тыва радиога бижип, чугаалаан чүүлдеримни районнуң, республиканың партия, совет органнары билбээченнеп эртен. Девискээрде билдинип турар төтчеглекчи чорук-биле бисте экология, арга-ыяш, аң-мең, балык-байлаң хайгаараар кижилеривис эптежип турда, олардан харын чурттакчыларның караа көскү, кулаа дыңмы болуп турарын чамдык чижектер-биле бадыткап болур. Эрткен чылын Барлык кавызынга тарбаган аңнап, төтчеглээн бодувустуң хамаатыларывысты өскээртен хайгыылчылар сойгалап, торгаалын парлалгадан номчукчулар билир. Бо чайын Тоолайлыга артыш чулуп, мениң орган районда чумага удур станцияның чолаачызын бистиң школаның бир башкызы туткаш, соксаткан. Мөген-Бүренде башкы, район Советиниң депутады Х. Иргит төтчеглекчилерин боду сүрүп туткан, документилерин хавырып, сагындырып салганын чоокта чаа меңээ чугаалап орду. Мөген-Бүрен көдээ Совет ол девискээрде кээп турар чорумалдарны демдеглеп, оларның шимчээшкинин хайгааралга ап турарын Советтиң даргазы К. И. Успун меңээ бадыткап чугаалаан. Ынчалзадаа ол бүгү, район хемчээли-биле алырга, чегенчиг эвээш хемчеглер-дир.

Тываның мурнуу кызыгаар районнарының, ооң иштинде Мөңгүн-Тайганың хамаатыларының паспорттарында «ЗП» деп демдеглелди ёзу барымдаалап базып кагбаан, ол кожа-хелбээниң харылзааларынга аалдың ээлериниң, аргышканнарының-даа харыысалгалыг болурун хүлээндирип, сагындырып турар, хүндүлээр, сагыыр ужурлуг чурумнарывыс бирээзи ол. Чер-чуртка, ооң ээлериниң ада-өгбе салгаан чаңчыл-сүзүглелдеринге хүндүткел чок чорук чүгле бойдус, оран камгалалынга эвес, харын улустар, кижилер аразының эп-найыралынга, аныяк-өскенниң мөзү-шынар кижизидилгезинге кажан-даа эки салдарлыг болбайн келген. Хандагайты — Кызыл-Арт — Чели-Тей, Саглы — Мугур-Аксының оруун таварты Мөңгүн-Тайгаже улус ажыл-агыйының чүгүн сөөртүп турар, чогуур шынзылга бижиктерлиг чолаачыларны чугаалаваска, эргезинде агаар транспорту турбуже-ле, оон-моон машиналыг чамдык «аалчыларывыс» Барлык — Тоолайлыг — Чолдак-Оруктодурту аян-тээлевишаан, орукка бок-сагын арттырып, дедирээрде «олча-омактыг», чүгү аар чанып тургулааның чижектерин мөңгүн-тайгажылар билир. Адаттынган кол-кол орук белдирлеринге, арттар аастарынга, балыктыг хөлдер, хемнерге, Мугур-Аксының аэропортунга, вертолёттар чедип турар черлерге түр, доктаамал-даа болза (оон өске арга чок!) хыналдаларны тургуспас болза, оранның ол чокка-ла ховартаан чер, суг байлаа, бойдустуң боду бүткен чалалгазы айыылга таваржырынга чыгадып келгенин чурттакчылар дүвүрел-биле эскерип турар. Бо талазы-биле негелде, хомудалдар партия райкомунуң пленумнарынга, район, көдээ Советтерниң сессияларынга, ажылчы чон хуралдарынга чаңгыс эвес удаа тургустунуп келзе-даа, таарымчалыг өскерилгелер көзүлбейн турар. Чоннуң саналдап, көдүрүп турар айтырыгларының чугулазын Мөңгүн-Тайганың эрге-чагырга органнары барымдаалаар, улус депутаттарының Советтери боттарының эрге-хүлээлгелерин долу ажыглап, девискээрге күштүг сагыыр, күүседири бүгүдеге албан доктаал-шиитпирлерни дарый хүлээп алыр үези келген. Ындыг хемчеглер түс черниң амыдыралчы эрге-ажыктарын, долгандыр турар хүрээлелди, ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга, оор, төтчеглекчи, кем-херек үүлгедир чоруктарны чайладырынга, харын-даа шуут болдурбазынга эки магадылал болур дээрзинге бүзүрээр мен. Шиитпирлиг сөстү районнуң удуртулгазындан манап турар бис.

Молдурга САЛЧАК.
Каргы көдээ Советтиң улус депутады, бойдус, төөгү тураскаалдары камгалаар ниитилелдиң кежигүнү.

Допчу тайылбыр

ПЕРСИД МУГУЛДУРУНДА

Персид мугулдурунуң соңгу-барыын далай эриинде Бубиян, Файлака, Варба ортулуктарда туруп турар 1 миллион 700 муң чурттакчылыг Кувейт деп кожазы күрүнени 16 миллион ажыг (1987 чылдың медээзи-биле) чурттакчылыг Ирак 1990 чылдың август 2-де хенертен эжелеп алган соолуунде, делегейниң ол девискээринге эң-не дүвүренчиг байдал тургустунган. Ында болуушкуннарга хамаарыштыр тайылбырны бээрин Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозта О. Кол редакциядан дилээн. «Билиг» ниитилелдиң кежигүнү А. ДУГЕРЖААНЫҢ допчу тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Делегейниң ол регионунда амгы байдалды тайылбырлаар мурнунда Иракты болгаш Кувейттиң дугайында каксы аарак бижиири черле чугула деп санаар мен.

ИРАК. Тигр болгаш Евфрат хемнериниң аразында турар, Мурнуу-Барыын Азияда күрүне. Ону Ирак Республика деп адап турар. Девискээри 434,9 муң дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны, 1987 чылдың медээзин ёзугаар алырга, 16 миллион ажыг кижи, 75 хуузу арабтар, 20 хуузу курдылар, оон ыңай туркмар, ассирийлер, армяннар, персилер база ында чурттап турар. Найысылалы — Багдад хоорай, ында 3 миллион ажыг кижи бар, тускай дылы араб болгаш курд.

Иракта нефтиниң (9 миллиард ажыг тонна), бойдус газының, күгүрнүң, фосфаттың хөй курлавырлары бар. Нефть тывыжының чыл бүрүде деңнели ортумаа-биле 200 миллион тонна четкен, оортан чылда орулга 26—30 миллиард доллар.

1970 чылдың июль 16-да Иракты «бүрүн эргелиг демократтыг республика» кылдыр чарлаан. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органы —Революстуг командылал чөвүлели, ооң даргазы С. Хусейн чурттуң президентизи болгаш чепсектиг күштерниң дээди кол командылакчызы болуп турар. Эрге-чагырга Араб социалистиг катап тургустунуушкун партиязының (Баас) болгаш ооң чиңгине секретары С. Хусейнниң холунда туруп турар. Кувейтти Ирак эжелеп алгыже чедир ССРЭ-ниң болгаш ол чурттуң аразынга экономиктиг болгаш садыг харылзаалары калбарган, аңаа хөй санныг совет специалистер ажылдап турган.

КУВЕЙТ. Персид мугулдурунуң соңгу-барыын эриинде бичии күрүне. Девискээри 20,2 муң дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны 1,7 миллион кижи (1986 чылда медээ), 90 хуузу арабтар, оларның аразында 300 хире муң палестиннер бар. Найысылалы Эль-Кувейт, ында 1 миллион хире кижи бар, тускай дылы араб, күрүне шажыны — ислам.

Кувейттиң кол байлаа — нефть, ооң курлавыры 12 миллиард 400 миллион тонна, нефть тывыжы чылда 65 миллион 700 муң тонна четкен болгаш чурттуң орулгазының 90 хуузун берип турар. Акша единицазы — кувейт динар, совет акша курузунга деңнээрге, 1 кувейт динар — 2 рубль 17 копеек.

1962 чылда чарлаан конституция ёзугаар Кувейттиң күрүне тургузуу конституциялыг монархия болуп турар. Күрүне баштыңы — мызыгуур салгаан шейх Джабер аль-Ахмед аль-Джабер ас-Сабах. Ол хары угла чепсектиг күштерниң кол командылакчызы болгаш дээди судья. Политиктиг партияларның ажыл-чорудулгазы Кувейтте хоруглуг.

Кувейтке удур Ирактың агрессиязын Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал бүгү кежигүннери (АКШ, Англия, ССРЭ, Кыдат, Франция) болгаш КНО-нуң чиңгине секретары Перес де Куэльяр буруу шапкан. Кувейтиге удур агрессияны доп-дораан соксадырын, ол бичии күрүнеден шериглерин үндүрерин негээн.

Ынчалзажок делегей ниитилежилгезиниң үнүн Ирактың президентизи Саддам Хусейн херекке албаан болгаш амга чедир шериглерин Кувейттен чүгле үндүрүп албаан эвес, харын «бодунуң девискээри» Кувейт дээш дайынны муң чыл дургузунда үргүлчүлээрин чарлаан.

Кувейттен шериглерин үндүрүп алыр дугайында КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпирин Ирак күүсетпейн, барыын чүк чурттарының Иракта хамаатыларын хоругдап эгелээн соолунде, АКШ баштаан капиталистиг күрүнелер болгаш элээн каш араб чурттар боттарының чепсектиг күштерин Ирактың чоогунче, колдуунда Сауд Аравияның девискээринче, Персид мугулдурунуң районунче чорудуп эгелээн. Амгы үеде даштыкы чурттарның 400 муң шериглери, ооң иштинде 200 муң америк шериглер, хөй боо-чепсек ында мөөннелген.

Делегей ниитилежилгезиниң — КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар Иракка хамаарыштыр экономиктиг бүзээлээшкинин чарлаан болгаш ол чуртка боо-чепсек садары хораан. Ынчаарга Персид мугулдурунда чөрүлдээни чүгле тайбың арга-биле шиитпирлээри дээш, Совет Эвилели ук кризистиң эгезинден бээр туржуп турар. Бир эвес Ирактың болгаш ында келген даштыкы шериглерниң аразынга дайын эгелээр болза, Персид мугулдурунуң районунга чаңгыс будуң хоорай артпас болгаш харын хөй миллион кижилер, колдуунда тайбың чурттакчылар, кырлыр апаар деп, политиктиг хайгааракчылар демдеглеп турар.

Ындыг айыылдың боттуун дараазында чүүлдер бадыткап болур. Шериг санының талазы-биле Ирак делегейде дөрткү черни ээлеп, амгы үеде бодунуң чепсектиг күштериниң саны 1 миллион ажыг кижи чедирген. Оон ыңай Ирактың чепсегленииш кининде амгы үениң 5 муң танкылары, 3 муң үгер-боолары, 500 ажыг шериг самолёттары, колдуунда француз бүдүрүлгениң «Мираж» деп шүүргелекчилери. «Чер — чер», «Чер — агаар» деп класстың янзы-бүрү ыраккшылдыг ракеталары, химиктиг чепсектиг снарядтар, бактериологтуг чепсек бар. Ынчаарга атомнуг реакторну Ирак ажыглалга кииргенден бээр барык он беш чыл четкен. Бо аразында Ирак атомнуг чепсекти бүдүрүп апкан магат чок деп медээлер даштыкы парлалгага база көстүп кээп турар апарган.

Чүгле Персид мугулдурунуң районунга эвес, харын бүгү делегей тайбыңынга улуг кыжаныышкынныг амгы байдалды чүгле тайбың арга-биле шиитпирлээри ынчангаш эргежок чугула. Делегейниң ол регионунда байдалды допчулап тайылбырлаарга мындыг-дыр.

ЧЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ БОЛУР ДЭЭШ

Бойдус байлааң камгалаарының дугайында айтырыглар Тожуга хөй удаа көдүрлүп турган. Аңаа хамаарышкан бодал-сагыжын хурал-суглаага, солуннарга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, ам бистиң аравыста чок Эрестол Даржаа, чогаалчы Юрий Кюнзегеш, журналист Чооду Кара Күске дээш, өске-даа эштер чон-биле үлежип келген.

Ол айтырыглар Тожунуң аңчыларының следунга база катап көдүрүлген. Келир аңныыр сезонуң организастап эрттирериниң дугайында чугаалажыр дээн слетка ук айтырыгларның база катап тургустунуп келгени база анаа эвес. Тайга-таскылдың, оон байлаа болур аң-мениниң ээлери, ону ажыглаар болгаш камгалаар ёзулуг кижилер аңчылар-ла болгай.

Каш чыл бурунгаар аңныыр сезонунуң мурнунда Тожунуң аңчыларының следун эрттирип, аңаа аңныыр ажыл-агыйының айтырыгларын чугаалажып, дугуржуп алыры чаңчыл турган. Сөөлгү чылдарда ол эки чаңчыл уттундуруп бар чыткан. Тожу райкүүскому бо чаңчылды катап ээлдирип, слетту организастап эрттиргенин демдеглээр апаар.

Хереглекчилер ниитилелиниң районда аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору В. Петровтуң, «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтарның директорлары С. Дугур, А. Каадыр-оол, районнуң охотоведи Ю. Никитинниң аңныыр сезонунга белеткелдиң чоруп турарының дугайында дыңнадыгларын слеттуң киржикчилери чугаалашкан. Аңаа киришкен эштер аңныыр сезонунга белеткелде четпестер барын айыткан.

Шагда Тожунуң ийи колхозу ажыл-агыйның уг-шиин боттары тодарадып, мал, чер ажылындан аңгыда, аңныыр-тывыш ажылын чорудуп, оон улуг орулганы киирип ап турган. Ажылды ынчаар чорударга, түс черниң чурттакчыларының чайын, кыжын кылыр ажылы-даа четчир, ол бүгү оларның өөренген амыдыралынга-даа таарыжыр турган. Тожуга тускай аңныыр ажыл-агыйларын тургузуп, аңаа өске черден келген кижилерни колдады хүлээп ап, түс черниң чурттакчыларын мал, чер ажылынга ажылдаар кылып, аңнаарындан ырадыр бодааны частырыг деп чүве бүгүдеге билдингир. Бо чылын аңныыр-тывыш ажыл-агыйындан аңгыда «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтар база кержээлерни чарып, 70—80 аңчыны тайгаже аъткарар дээш белеткенип турар. Ол дээрге ажыл-иштиг эки эрги чаңчылче ээлдиргени-дир. Совхозтарны мал, чер, аңныыр ажыл-агыйлыг кылдыр эде көөрүнүң үндезини бар.

Аңныыр ажыл-агыйлыг организацияларның көвүдеп келгени-биле чергелештир, чер-девискээр айтырыы база чидигленип келир чугаажок. Тожуда «Азас» заповедникти санаарга, 5 аңныыр-тывыш организациязы бар апаар-дыр. Ынчангаш элээн каш аңныыр-тывыш организацияларының ажыл-чорудулгазы Тожунуң агаар-бойдузунга багай салдар чок болурунуң дугайында бодаар херек.

Аңныыр сезонунга чедир аң-мең, киш, диин аймааның кайы хире өзүп көвүдээнин шинчилел ажылдарынга үндезилеп тодарадып, аңаа даянгаш, каш аңчыны тайгаже аъткарарын, оларның олчазының хемчээлин тургузар херек деп, «Май 1» совхозтуң директору А. Каадыр-оол чүүлдүг саналды үндүрген. Бир эвес аңныыр ажылын ындыг үндезинге тургузар болза, аң-мең, диин, киш курлавырын чөптүг ажыглап болуру чугаажок.

3—5 чыл иштинде аң-мең аймааның чамдык хевирлерин аңнаарын шуут хоруурунуң дугайында чамдык эштер саналдап турду. Ол саналды СЭКП Тожу район конференциязынга, Сыстыг-Хем аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору М. Нагибин база саналдаан чүве. Аңчыларның бо саналын база өөренип көөрү артык эвес.

Таңдының аң-меңин төтчеглээр чорук-биле демиселди күштелдирерин слеттуң киржикчилери негээн. Красноярск, Нижне-Удинскиден кээп турар төтчеглекчилерниң оруун шуут дуглаарын, Тожу районда чурттавайн турар кижилерни аңныыр ажылынга хүлээп алырын, оларның-биле керээ чарарын болдурбазының дугайында саналдарда үндезиниг чүүл бар. Чогум-на өске черден келген аңчыларның аразында агаар-бойдуска, дириг амытаннарга кээргел чок, төтчеглекчи хөөннүг кижилер бар боор турар. Бо санал-биле Тожу райкүүскомунуң чоокта чаа хүлээп алганы шиитпири үннеш боор турары өөрүнчүг. Күрүне чагыын күүседир сорулга-биле аңчыларны ок-чемзек, аъш-чем дээш, аңчыларга херек өске-даа чүүлдер-биле оларны хандырар дээнин шиитпирде көргенин райкүүском даргазы В. Содунам слеттуң киржикчилеринге дыңнаткан.

Аңныыр ажыл-агыйындан кирип турар акша-төгерик дугайында чугааның слетка көдүрүлгени таварылга эвес. Чижээлээрге, киш кежин күрүнеге садарга ортумаа-биле 100 рубль. Делегей рынокунга ооң өртээ эвээш-ле дизе 10 катап көдүрлүр. Ынчангаш даштыкы чурттар-биле, дорт харылзааны тургузуп, өлүктү ажыктыы-биле садып-саарып алырының оруктарын дилээрин слетка сөс алган аңчылар саналдаан. Үнелиг аңныг черниң ээлери, ону аңнап турар кижилер өлүк сатканындан эң хөй орулганы алыр ужурлуг.

Аңчыларның дараазында саналы база солун. Мурнуку чылдарда аңчыларны тайгага вертолет-биле октябрь эгезинде чедирип турган болза, бо чылда октябрь 10-га чедир тайгага кижи чедирбес, оон ыңай, аңнаар хуусааны декабрь 1-ге чедир кызырар деп саналды слеттуң мурнундан аңчылар республиканың Министрлер Чөвүлелинге киирген. Оон ыңай Тожу районнуң девискээринге аңнаарын чөпшээрээн лицензияларны райкүүском аңчыларга үлээр кылдыр чөпшээрээрин база дилээн. Аңчыларның саналдары болгаш дилээ Тожунуң агаар-бойдузун, аң-мең камгалап алыр дээн оларның сеткилиниң херечизи боор турар.

Аңчылар следун эрттиргени түс черниң чурттакчылары төрээн черинге хумагалалдыг, аңныыр ажыл-агыйын бойдуска камныг кылдыр организастаар дээн чүткүлдүг деп чүвени көргүскен.

Ажылчын КОЛ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Совет-швед каттышкан бүдүрүлге Москва чоогунда Подольск хоорайда ажыттынган. ССРЭ-ниң Атомэнергия министерствозунуң «Луч» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының дуржулга заводу болгаш Швецияның «Тетра пак» фирмазы ук бүдүрүлгениң тургузукчулары болган. Суук продукт аймааның саваларын каттышкан бүдүрүлге колдадыр кылыр. Моон соңгаар ол саазын аймаан база бүдүрер.

ЧУРУКТА: «Тетра пак» фирманың компаниялар бөлүүнүң даргазы Ханс Раузинг.

Н. Малышевтиң фотозу (СЭТА).

АКСЕЛЬ ГИССЛЕННИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

СТОКГОЛЬМ. (СЭТА). Швед найысылалдың мэри Аксель Гисслен парлалга конференциязынга медеглел кылгаш, Россия Федерациязының неделязы бо чылдың ноябрьның эгезинде Швецияның улуг үлетпүр төвү Эребруга болуруп дыңнаткан. ССРЭ-ниң Швецияда элчини Н. Н. Успенский парлалга конференциязынга киришкен. Кожа-хелбээ чурттарның улустарының амыдыралын билчиринге, садыг-экономиктиг болгаш өске-даа харылзааларны калбартырынга Россияның неделязы чугула рольду ойнаар деп, А. Гисслен онзалап демдеглээн.

Швецияга Россия Федерациязының неделязы чүгле Швецияга эвес, харын Соңгу Европаның чурттарынга улуг сонуургалды болдурар дээрзинге неделя эрттирер организастыг комитеди идегеп турар. Неделяны ажыдарының байырлыг ёзулалынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинни болгаш швед чазактың төлээлекчилерин чалаан.

Неделя организастаар комитет экономиканың айтырыгларынче онза кичээнгейни угландырып турар. Делгелге-комплекизиниң сес муң дөрбелчин метр шөлүнге Россия экономиказының эң-не янзы-бүрү продукциязын, бараан аймаан делгээри көрдүнген. Ындыг делгелгени, неделяны ол чурттуң улуг үлетпүр төвүнге бир-ле дугаар организастаар.

Швецияның садыг болгаш үлетпүр ээлери Россияның чиг эт аймаан садып алырынга улуг сонуургалдыын Швецияның экспорт чөвүлелиниң рынок айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи Ян-Улоф Нострем демдеглээн. РСФСР-ниң бүдүрүлге черлериниң төлээлекчилери неделяның үезинде Швецияның бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары-биле ужуражып, экономиктиг дорт харылзааны тургузар.

Швецияның экономиктиг айтырыгларының талазы-биле специалистерниң бодап турарын ёзугаар алырга, РСФСР-ниң неделязы база делгелге комплекизинге Россия үлетпүрүнүң бараанннар делгелгези ийи чурттуң аразынга кады ажылдажылганы калбартырынга улуг идигни бээр.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 234 «Шында».

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Монгуш Биченек Бадыевич — районнуң үлетпүр комбинадының чазаныкчызы.

Ооржак Сунгарчап Норбуевич — Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган № 1 колоннаЗының чазаныкчызы.

Панина Тамара Михайловна — мал эмнелгезиниң бак-лабораториязының ажылчыны.

Ростовцева Людмила Михайловна — чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң дааранықчызы.

Солоницына Юлия Александровна — райпо бухгалтери.

Чадаананың автотранспорт бүдүрүлгезинден

Евсеев Василий Григорьевич — чолаачы.

Жернов Дмитрий Яковлевич — чазанықчы.

Монгуш Маргыс-оол Кыйыкпанович — аккумуляторщик.

Ондар Маннай-оол Комбуевич — моторист.

Ооржак Александр Барыймаевич — чолаачы.

Сиваков Владимир Иванович — токарь.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Биче-оол Марташ Ензакович—«Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы.

Дууза Анай-оол Калбаксолович — «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы.

Осуржан Досума Семисовна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Лямзин Леонид Евтафьевич — «Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Лямзина Соломея Евтафьевна — пенсионер.

Мижит-оол Кызыл-оол Дукарович — «Совет Тыва» совхозтуң механизатору.

Солодова Валентина Михаловна — пенсионер.

Ылдан Бужук Базановна —пенсионер.

Ылдан Итог-оол Сан-солович — пенсионер.

Суг-Бажы ортумак школазында

Бүрүкей Дадар Дамдыновна — ажылчын.

Дамбра Көк Базыровна — башкы.

Делгер Маскирова Балдановна — ажылчын.

Лагба Судак Начыновна — пенсионер.

Монгул-оол Чечек Александровна — башкы.

Монгуш Александра Дүлүшовна — директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы.

Монгуш Эрес-оол Белекович—башкы.

Самбал Шимит Долаанович — башкы.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Бутенко Надежда Васильевна — районнар аразының ветлабораториязының ажылчыны.

Шикина Санья Гелиздиновна — улус депутаттарының Терлиг-Хая көдээ Совединиң даргазы.

«Шамбалыг» совхозтан

Куулар Серен Дондуковна — пенсионер.

Ондар Доржу Шунович—шпек кадарчызы.

Ондар Ийис-оол Өшкү-Саарович — механизатор.

Ооржак Анзатмаа Шойдановна — пенсионер.

Сүге-Маадыр Иргит Сайын-оолович — пенсионер.

Сүге-Маадыр Пукаа Нарын-Хөөвна —пенсионер.

Чавынчак Уфа Чамааевич —кол экономист.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Моллеров Михаил Николаевич — РСФСР-ниң КП райкомунуң чанында контроль-ревизия комиссиязының даргазы.

Нагорных Зинаида Федоровна — үлетпүр комбинадының кол экономизи.

Шаршакова Нина Яковлевна — үлетпүр комбинадының силад эргелекчизи.

Шойлаа Майынмаа Сереевна—Шивилиг сес чыл школазының башкызы.

«Хадын» совхозундан

Алексеенко Наталья Семеновна — техажылчын.

Байкара Арина Кажегеевна — ажылчын.

Бочарова Елизавета Михайловна — кладовщик.

Белоусова Галина Дмитриевна — урутлар садиганиң ажылчыны.

Долчунмаа Эник-оол Дадар-оолович — тракторист.

Дондупай Михаил Маадыевич — ажылчын.

Маныы-оол Михаил Байкараевич — трактор бригадазының звено удуртукчузу.

Манчык-оол Кима Оюновна — мал эмчизи.

Манчык-оол Начын-оол Оюнович — малчын.

Манчык-оол Татьяна Сончуковна — дузалакчызы кадарчы.

Мыный-оол Татьяна Байкараевна — бызаа ажаакчызы.

Непомнящий Галина Матвеевна — ажылчын.

Өпежик Парынмаа Ензаковна — саанчы.

Пичугина Анастасия Трофимовна — ажылчын.

Пичугин Игнат Феофанович — механизатор.

Путинцева Антонина Васильевна — ажылчын.

Путинцев Михаил Андреевич — тракторист.

Суратпай Сергей Маадыевич — чазаныкчы.

Сургутская Надежда Гавриловна — кладовщик.

Дембирел Алим Оюнович —тракторист.

Яскин Александр Васильевич — ажылчын.

Яскин Павел Васильевич —ажылчын.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Бологов Виктор Иванович —районнуң ДОСААФ комитединиң даргазы.

Дамба Кызыл-оол Доржуевич — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Кыргыс Дадар-оол Дамдынович — «Найырал» совхозтуң чолаачызы.

Мельникова Светлана Петровна — ясли-садиктиң кижизидикчизи, Шагаан-Арыг хоорай.

Савченко Александр Федорович — «Найырал» совхозтуң чолаачызы.

Седипбей Маскироф Түлүшович — «Найырал» совхозтуң бызаңчызы.

Түлүш Суми Лапчаевич—«Найырал» совхозтуң машина гаражының эргелекчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың сентябрь 26.

Кызыл-Мажалыкта № 1 ортумак школада өөредилге эргелекчизи Надежда Маадыр-ооловна Сүрүн школачыларга эптиг-ээлдек. Оларның сонуургаан айтырыгларын кичээнгейлиг дыңнап, солун харыыларны бээр. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылды, тывынгыр, чогаадыкчы арга-методтарны ажыглап тургаш, организастаарынче кичээнгейни салып турар.

Ол Кызылга финн башкылар-биле семинарга кириишкеш, ырак чурттан келген педагогтарның мурнакчы арга-дуржулгазын улуг кичээнгей-биле дыңнап, билип алган. Бодунуң арга-дуржулгазын семинарның киржикчилеринге чугаалап берген. Чайлыг үезинде Кызылдың № 9 ортумак школазында башкы эжи Светлана Төре-Бадыевна Сатка ужуражып, билип алган дуржулгазын чугаалап, чаа ырыны канчаар өөредирин сонуургатты.

Эжиниң башкылаар ийиги клазының уругларынга шимчээшкин-биле ырлап күүседир хөглүг ырыны ол өөретти. Ам ол ырының сөзүн чижеглей маңаа киирейн:

Бичиилер бис, бичиилер бис.

Бичии кала дыштаныыл.
Бирээ, ийи, үш, дыштаныыл.

Хөглүг боорга, хөлчок онза.

Өөрлүг боорга, оон-даа онза.

Ойнап-хөглээр, кады ойнаар.

Чаңгыс черге турупкаш,
Чайганыр бис, шимченир бис.

Холдарывыс, буттарывыс
Кожа базып ойнаар бис.

Ол ырының башкызы-биле кады уруглар ырлажып тургаш ойнап, гимнастап, бир денге күүсеттилер. Бичиилерге шимчээшкинниг кичээлдерниң ажыктыын, солуну башкы эжишкилер үнелеп турдулар.

ЧУРУКТАРДА: Кызыл-Мажалык школазының башкызы Надежда Маадыр-ооловна Сүрүн (оң талазында) Кызылда № 9 ортумак школаның башкызы Светлана Төре-Бадыевна Сат; ийиги классчылар ыры кичээлинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ООҢ ЧЕДЕНГИ АРТЫ

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Самба-Сүрүң Борбак-ооловна Байыр бо чылын 70 харлаан. Мен ооң-биле сценага элээн каш шиилерни кады ойнадым. Кады ажылдаарга эки-ле кижи, ажылынга харыысалгалыг, ажыл, амыдыралынга, аныяк эш-өөрүнге үлегерлиг. Ажыл-ижин денге үлежип чоруур улуг назылыг эш-өөрүнүң чаагай чаңчылын, мөзү-бүдүжүн аныяк артистер дөзексээр, оларга дөмей болур дээш бодун бүдүү хынаттынар, өрү тыртынып чоруур боор чүве. Сагыш човангыр, не сеткилдиг боорга, ажыл, амыдыралынга эрткен оруундан кандыг-бир солун төөгү чугаалап бээрин оон бо-ла дилей бээр бис. Амыдыралдың чеден артын ашкан, оларның дөртен бирин театр уран чүүлүнге бараалгаткан кижиде солун төөгү чок дээр ужур чок. Дыңнап мага ханган бис.

Маша утбай (аравыста ону ынчаар хүндүлеп адаар бис) тыва театрның сценазынга хөй-ле шиилерге ойнаан, оларның иштинден кысказы-биле безин адаарга Гогольдуң «Ревизор», Островскийниң «Ядамы кемниг эвес», Мольерниң «Албадаткаш эмчи болган», Погодинниң «Боолуг кижи», «Нева хемниң эринде», Арбузовтуң «Сеңпилдерлиг кыс», Гусевтиң «Москвада час», Токаның «Дөңгүр-оол», Пюрбюнуң «Кызыл үер», Кудажының «Долуманың хуулгаазыны», Көк-оолдуң «Хайыраан бот» дээш оон-даа хөйнү уламчылап болур. Ынчанмайн канчаар, ол дээрге тыва театрның тургузукчулары Максим, Кара-кыс Мунзуктар, Виктор Көк-оол, Николай Өлзей-оол, Александр Лаптан ышкаш сураглыг артистерниң бирээзи болгай. Олар үжен чылдарның ортан үезинден эгелээш уран чүүлче хандыкшып, ырлажып, танцылап, хөгжүмге ойнап эгелээннер. Самба-Сүрүң Борбак-ооловна ынчан башкы сургуулунга өөренип турган. Бир хүн ооң өөренип турган черинге ол үеде Культура яамызының сайыды турган Лопсаң-Кенден чедип келгеш, артист болурун сүмелээн. Культура яамызынга чедип кээп, чогуур хыналдаларны эртерге эки дээн. Ооң эгелээш ол талантылыг эштеринге каттыжып, концерттерге киржип кирипкен.

1938 чылда Владимир Оскал-оол Москвага цирк сургуулу доозуп алгаш келген. Аныяк артистерге ол цирк мергежилиниң чамдык аргаларын өөредип алган, а боду нарын мергежилгелер күүседир турган. Шак-ла ынчаар уран талантылыг артистер бөлүү тургустунган. Бирги агиткультбригаданың Тывага тыптып келгени олдур ийин, чүге дээрге аныяк артистерниң программазынга цирк жанрының хевирлери колдап турган. Бирги үнүүшкүнүн олар сайыды Лопсаң-Кенденге баштадып алгаш, Эрзин, Тес-Хем, Таңды кожууннарже кылганнар. Ол үеде машина-балгат бар эвес, артистер боттаң аъттыг чоруур турган. Чон ол үениң артистерин кайгамчык сонуургаар, өөрүшкү-маңнайлыг, кызыл туктарлыг уткуур, тускайлап тип каан өглерге дыштандырар, оларның оюн көргүзүүн диимиттиг адыш часкап көөр турган. Самба-Сүрүң Борбак-ооловнаның төөгүлүг чугаазын дыңнааш кижи магадап, аъттар мунган омак-хөглүг аныяктарның овур-хевирин, арыг-чаагай, каас-шиник бойдус чурумалды караанга көзүлдүр чуруп орар боор чораан. Бодунуң үезинде оларның база бир янзы романтиктиг орукту эрткенинге кижи адаарган, чоргаарланып-даа кээр.

1941 чылда Кызылга И. Исполнев баштаан совет специалистер четкилеп келген. Олар театр уран чүүлүнүң тускай училищезин ажыдар дугайында ТАР чазааның мурнунга айтырыг тургузарга, Шагдыр-Сүрүң аттыг клубту (амгы Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи турар бажың) оларга берген. Эң-не уттундурбас солун ажыл-иши-биле холбашкан чылдарның баштайгы өөредилге чылы-даа эгелээн. Ол үеде салымчааныг педагог, режиссёр И. Исполнев бодунуң өөреникчилери-биле В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот», Мольерниң «Албадаткаш эмчи болган», Фурмановтуң «Үймээн» («Мятеж») деп шиилерниң тургускан. Самба-Сүрүң Борбак-ооловна ынчан «Хайыраан ботта» Сарыг-Кадайның ролюн чаа-ла 23 харлыг тургаш ойнаан. Оон соонда чаңгыс ол-ла рольду муң ажыг катап ойнааның сактып орар. Аныяк артистер театр уран чүүлүнүң училищезин 1945 чылда доосканнар. Клувун музей кылыр деп баарга, ол үеде орус хамаатыларның клуву болуп турган (амгы филармония турар) бажыңны театр кылдыр берип каан. Ол театрга Самба-Сүрүң Борбак-ооловна 41 чыл дургузунда узуктел чок ажылдап, бодунуң ынакшылын, чалыы назынын, уран талантызын театр уран чүүлүнге бараалгатнан. Хүндүткелдиг башкызы болгаш режиссёру И. Исполневти кады ажылдап чораан режиссёрлары Н. Забродинни, С. [illegible]ниң ханызындан сактып чугаалаар. Эң-не чоок, шиилерге кады ойнап чораан, кады өскен эжи Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи В. Монгальбиини ол база кажан-даа утпас. Маша утбайның сактыышкыннарында чаптанчыг, каттырынчыг таварылгалар мырыңай эңмежок. Ону дыңнааш, кара баарывыс кадыр каттыржып-даа чордувус. Черле ынчаш, улуг артистер-биле аныяк артистер аразында бот-боттарын хүндүлежир, деткижер, дузалажыр, арга-дуржулгазын солчур чоруң — эң чаагай чаңчыл. Мээң театрга ажылдап турган үемде ындыг турганын утпас мен. Таптыг-ла ол үеде театрның сценазынга «Дөңгүр-оол», «Нева хемниң эринге», «Ромео биле Джульетта», «Ынакшыл болгаш өжээн» деп шиилер тургустунуп, көрүкчүлерниң сонуургалын хаара туткан. А. К. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп шиизинде Чычыы Чыргаловнаны С.-С. Б. Байыр кайгамчык-ла ойнаан. Эки исти арттырып каарга, элеп читпес тураскаал болур. Алдарлыг артист Самба-Сүрүң Байырны көрүкчүлер утпаан дээрзинге бүзүревишаан, ооң 70 харлаан чылында аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, РСФСР-ниң алдарлыг артизи С. Л. Оюннуң удуртулгазы-биле бөлүк артистер «Долуманың хуулгаазынын» юбилярның киржилгезин-биле чонга белеткеп көргүзерин планнап турарывысты көрүкчүлерге болгаш С. Б. Байырның уран талантызынга мөгейикчилерге баш удур сагындырып каайн.

Дадар МОНГУШ.
Тываның театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары.

УЙГУ-ДҮШКЕ КИРЕР-ДИР...

«Дерзиң өлүрүүшкүн» деп материалга хамаарыштыр чагаалардан

«Шын» солуннуң ажылдакчызы Монгуш Өлзей-оолдуң «Суд залындан» деп рубрика-биле бижээн репортажы тыва кижилерни дүвүретпес арга чок. Сөөлгү үеде бистиң республикада кем-херек үүлгедиишкинин кызырлыр тудум, улам дам бар чыдарын кижи кайгаар. Араганы кайы-хамаан чок сатпайн турар. Ол хирезинде районнар, суурларда болгаш хоорайларда кылаштажып чоруур ээрик кижилерниң хөйүн кижи кайгаар. Олар назылап кырый берген улуг кижилер эвес, а чээрби хар үезинде кижилер.

Оларның кайда ажылдап, чурттап турарын кижи кайгаар. Бодумнуң чаңгыс черчурттугларым безин хөй болур чорду. Ол аныяк оолдар мени безин көрүп алгаш, арага херек болза, акшаң эккел ашак дээр болду. Боттарывыстың-на ажы-төлүвүс бистерни бастып, дорамчылап эгелээнин кайгаар-дыр мен. Ол арага эки чүвеге кымны-даа чедирбейн келди. Харын-даа херээжен улус кем-херек үүлгедикчилериниң удуртукчулары болуп турарын солуннардан эскерип, номчуп турар бис. Оон бир херечизи «Дерзиң өлүрүүшкүн» деп материал ол-дур.

Мен ол материалды номчааш, пат кайгадым. Барып-барып ие херээжен кижи ындыг дерзиң чорукту канчап кылыр чоор. Оон өске ажы-төлү чок эвес, бодаңыр турган. Арткан ажы-төлүнүң амыдыралын бодаар турган. Сүрүңмаа ышкаш ындыг ие кижини чүү дээрил? Менээ ол ие чораан кижиниң хар-назынын айтып берип көрүңер? Ону чүге солунга биживээн чоор. Ёзулуг кээргээр сеткили чок херээжен-дир. Мен безин ээ кижи, ындыг чүве кажан-даа кылбас мен. Ол херээжен кижини адып шииткен болза деп бодаар мен. Адым бижип каайн. Александр Монгуш.

Бо бижикчиниң чагаазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Шынап-ла, ол болуушкун, суд чорудуу бүгү чонну дүвүреткен. Кем-херек үүлгедиишкини үргүлчү болуп турар. А хемчеглер алдынып турарын солуннар арнынга эвээш чырыдып турар бис. Ол дугайында база номчукчулар хөйү-биле бижээн. Аныяк-өскенниң кижизидилгезиниң талазы-биле бистер боттарывыс буруулуг бис. Сөөлгү үелерде куда болурга, хөй-ле акша-төгерик салыр, күш-ажылчы эвес орулгалар киирип алгаш ооң ачызы-биле аныяктарның баштарын төөредип турар бис.

«Дерзиң өлүрүүшкүнге» хамаарыштыр А. Монгуштуң айтырыынга чүү деп харыылаарыл? РСФСР-ниң кеземче херээниң чүүлдеринде дорту-биле адып өлүрер дивээн. Ында дыка хөй кезектер бар. Ону өөренип көөр херек. Оон аңгыда, бистиң хоойлувус шыңгыы эвес болуп турарында.

Сүрүңмааның хары 46. Ону он ийи чылда шииткен, ынчап кээрде ооң хары 58 турда, кара-бажыңдан үнүп келир. Сөөлгү ийи чылын казып каапкарга (суд болбаанда ийи чыл чыткан) ол 56 харлыында хосталыр. Бо бүгү юристерниң санап кааны-дыр.

Кызыл хоорайдан Лариса Тандар мынчаар бижээн: «Солуннуң бижикчизи эвес-даа болзумза «Дерзиң өлүрүүшкүннү» номчааш биживес аргам чок болду. Ону номчааш, чүнү-даа бодап келир-дир мен. Коргунчуг-дур. Дүнгелерде удуттунмас. Өлүрткен малчыннарның уруглары Аржаан биле Розаны бодап келиримге, бодумнуң уругларым карактарымга чуруттунуп келир чорду. Чаштар — бистиң келир үевис. Өл-чаш кижиниң чаңгыс дүне хондуруп алыры ындыг амыр бе? Сүрүңмаа биле Көк ёзулуг өлүрүкчүлер-дир. Чаш кижилерни адып өлүрер хамааңчок, часкаптарга безин ие кижиниң сагыжы аарыыр болгай. Ол ийи чаш кижи дириг арткан болза, олардан кандыг-даа кижилер үнүп болгай. Келир үевистиң бир ийи кижизи ынчаар узуткаттынды. Ол дээш кайызынга-даа дээди хемчег онаар турган».

Ийи оолдуң иези кижи мен. Менээ ийи чаш төл кээргенчиг-дир. Чүү кончуг кээргел чок чүректер боор! Чаштарны бодап келгеш, чүрээм ыстай бээр-дир. Өршээ хайыракан! Бай-Тайгам, Кызыл-Тайгам! Совет Хоойлу чиик көрген-дир. Мындыг утканыг чагааны Барыын-Хемчиктен Раиса Күулар бижээн. Ооң чагаазы кыдырааш саазынының чеди арнынга бижиттинген болду.

Барыын-Хемчик чурттуг С. Күулар: истелгеге өчүүн судка чүге өскерткениил, Ю. Самдаңны чедирип бергени А. Монгушка чүге кеземче херээн оттурбааныл, Байлак Түлүшке справка берген эмчиниң ады кымыл, өлүрүкчү улустуң «Волга» машиназы кайдал, когарган улустарга шүүделди канчаар төлээнил, хүлүп шарып алгаш, улус өлүрер деп чүвени кайын өөренип алганыл дээш, өске-даа айтырыглары салган. Ындыг утканыг айтырыгларны хөй кижилер бижээн. Аңаа харыы бээриниң мурнунда юрист консультантылар-биле чугааны чоруткан мен.

Бо чүүлдү бижээн кижи болганымда, номчукчуларның айтырыгларынга харыызын бээрин кызыдайн. Бирээ, ук материалды номчукчулар номчаан болганда, ону катаптап турбас мен. Чамдык чүүлдерни кирбээни шын. Эмин эрттир узай бээрге чон манай бээр болгай. Ынчангаш кызыра кылдынган чүве.

Кажан суд чоруп турда, шииттирип турар кижи бодунуң өчүүн өскертип болур болгаш когараан-даа, шииттирип турар-даа кижилер болчукчуларынга өске кижини база шилип ап болур. Истелге чоруп турган үеде А. Монгуш Ю. Самданы чедирип бергенин шыны-биле чугаалаан турда, аңаа кеземче херээ оттурбазын истелге үезинде шииттирлээн, ол ышкаш буруудаттырып турар улус А. Монгуштуң буруузу чок деп судка бадыткаан. Справка берген эмчиниң Д. М. Монгуш дээр. Ол эмчи судка келгеш, кымга кажан, кандыг справка бергенин база хүлээп алыышкынга хөй кижи кээп турары-биле холбаштыр сагынмаан, судтаттарып турар улустарны бир дугаар көрүп турарын судка өчээн. Судтаттырганның «Волга» машиназын хавырган. Когараннар Б. О. Хомушкуга 2000 рубльди, А. М. Күжүгетке 800 рубльди төлеп бээрин суд шииттирлээн.

Шииттирген улусту кижи өлүрериниң мурнунда оларны хүлүп шарып алырын кым-даа өөретпээн. Олар ёзулуг дерзиң чоруун көргүскен. Ынчангаш материалдың адын-даа ынчаар адааны чүүлдүг боор.

Автордан

Черле шыны-биле чугаалаар апаар. Демократтыг болгаш ажык-чарлыг үеде ажыл-агыйны сегедип, экономиканы хөгжүдер дугайында айтырыг чоруп турда, чамдык кижилер ону соора ажыглап, өске үзел-бодал-биле хамык чүве үүлгедир апарган. Ооң уржуундан националдар аразының харылзаазын кошкадып, өске черлерде болуп турар болуушкуннарны өттүнүп, кем-херек үүлгедиишкинниң аныяктарның кырынче чая каап турары канчап-даа таарышпас. «Дерзиң өлүрүүшкүннүң» киржикчилери аныяктар эвес-тир. Олар өглүг-баштыг кижилер. Моон алгаш көөрге, өглүг кижилер боттарының угаан-сарыылын чедир ажылдатпас болгаш арага ижип алгаш бичии кижилерни төөредип турары хомуданчыг.

«Дерзиң өлүрүүшкүнге» хамаарышкан чагааларда кем-херек үүлгедиишкиннери колдуунда арага-биле холбашкан болуп турар. Ол кончуг чөптүг. Кызыл хоорайның арага садыгларының чанында бөлүк-бөлүү-биле турар оолдар ковудаан. Чырык хүндүс безин улгады берген кижилерниң арагазын былаап апаар. Ол дээш туттурган турар кижилер база бар. Бо чорукту канчап чидирерил? Мен бодап көөрүмге, албан, организация черлериниң хүндүскү шактарда дежурныйлаашкынны организастап, ында турар кижилерниң даңзызын тургускаш, тускай хемчегни алырын үе негеп келген боор. Аас-биле ажылдавайн, боттуг дузаны милиция органнарынга чедирер херек. Тыва чонувустуң адын камгалаар дизе, арага болгаш пиво саткан черлерге 40 хардан өрү назылыг кижилерни албан, организация, сөөк-лазы аайы-биле сыжыглаарын чер-чер Советтери өөренип көөрү күзенчиг.

Арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чорукту бүгү чоннуң күжү-биле чидирип албас болзувусса, ам-даа 10-15 чыл иштинде чаңгыс черге таптавышаан артар болгаш Тываның сайзыралынга бичии-даа деткимче берип шыдавас бис. Харын-даа совхозтар удуртукчулары 10-20 хире малды өреге бүрүзүнге үзүп бериккеш, оларның-биле керээзин чаргаш, одар-белчиирин айтып бергеш улуг болгаш аныяк улустарны катай-хаара тудар болза, ынчан бир базымны кылып болур.

«Дерзиң өлүрүүшкүннү» бижип тургаш, ындыг бодалдар башка кирип келген. Ынчангаш бодумнуң саналымны маңаа немеп олур мен.

Допчулалды Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ кылган.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КИНОЭКРАННАРЫНГА

Амгы ажык-чарлыг үеде амыдыралдың шапкын агымы-биле бир дөмей, кино ажылдакчыларының ажылы бодунуу-биле хөгжүп, чаа-чаа дилээшкиннерни кылып, чурттуң киностудиялары хүн бүрүде бисти дүвүредип турар янзы-бүрү чидиг айтырыгларны көдүрүп, хөй талалыг жанрларга база темаларга аңгы-аңгы угланыышкынныг ажылдап турар. А бис, Тываның кинопрокат ажылдакчылары ону массалыы-биле чон ортузунга пропагандалап, чаа фильмнерниң ужур-утказын оларга тайылбырлап чедирерин оралдажып турар бис.

Бистиң чурттап эрткен амыдыралывыстың уттундурбас өөрүнчүг база коргунчуг үелерин көргүскен кинолар эвээш эвес.

План ёзугаар «Найырал» кинотеатрга октябрь 24-тен 26-га чедир **«Прокурорга суй белек»** деп уран-чечен фильм үнүп эгелээр. Чидиг сюжеттиг детективти режиссёр Александр Косарев Свердловск киностудиязынга тургускан.

Шынныг чоруктуң талалакчыларынга бистиң ниитилелге чурттаары ындыг-ла амыр эвес, ынчангаш фильмниң авторлары ол дугайын сагындырбышаан, кым экил, кым багайыл деп чүүлдү илередип, прокуратура ажылдакчыларының удуртур баштаар чамдык ажылдакчыларының күрүне өнчүзүн боттарынга сиңирип ап, хоойлуну каржызы-биле үреп, үстүнден деткимче ап, кем-херекти үүлгеткениниң түңнелинде оң шынчы кижилерге кайы хире улуг каража, чидириг-биле төлээрин көрүкчү тодазы-биле билип алыр. Кем-херек үүлгедиишкинниң кылыг, эрге-дужаалын соора ажыглап турарларны хоойлу камгалакчыларының талазындан чок деп болбас. Чаа кинону көрүкчү бүрүзү көрген соонда шын үнелелди берип, аңаа бодунуң хамаарылгазын бээр боор деп идегедим.

Көрүкчүлерниң кичээнгейинге **«Сталин болгаш өскелер-даа»** деп кинону сүмеледим. Сөөлгү чылдарда парлалга арыннарынга Сталинниң болгаш ону долгандыр ажылдап турган ооң талалакчыларының, Октябрьның Улуг шуурганының соонда партияның иштинге демисел, ылаңгыя Ленинниң мөчээниниң соонда кескүзү-биле чидиглеңгениниң дугайында хөйү-биле чырыттынган.

Көрүкчүлерге сүмелээрим бо фильм хөй чылдарда хоруглуг чыткан. Болуушкуннарның дес-дараалаан даңзызын сагывышаан, 1919 чылдан 1937 чылга чедир Сталинниң бодунуң салгакчыларын узуткааның соонда чаңгыс кижиниң кызыгаар чок, эрге-чагыргазынга база кижиге кижиниң чүдүүр чоруу ооң хууда өнчүзү дег болу бергенин фильмде көргүскен. Доңузу-биле бир-ле дугаарында, Троцкийниң революция соонда Россияга ооң чугулазын база ооң улуун шинчилээни, II Комминтерниң конгрезин, партияның «сталинчи» съездилериниң материалдары, Лениниң, Дзержинскийниң хөөрүкүдүлгезин херечилээн кадрлар көрүкчүлерни сонуургатпас арга чок. Кызыл Шөлге казактарның база ленинчи салгакчыларының портреттерин аппар чоруур чыскаалы кадрларда көргүстүнген. Чээрби чыл эрткенде олар чоннуң «дайзыннары» болу бербишаан, оларның аттары политиктиг аренадан болгаш амыдыралдан чиде берген. Сталинниң шынчы «ээрлери» — Ягода, Вышинский, Берия, Ежов оларның портрет чуруктары чоннуң сүлдези дег болу берген. Үстүнде сүмелээним кино янзы-бүрү аудиторияларга, школага база өөредилге черлеринге бистиң чуртувустуң төөгүзүнүң ханныг болгаш коргунчуг эрткен үезин медерел билип көөрүнге ажыктыг.

«Олчаан барган үе» — Ленфильм. Александр Бектиң «Чаа томуйлаашкын» деп бүгүдеге билдингир романынга үндезилеп, режиссёр Соломон Шустер тургускан.

Фильмниң утказының өзээнде кол маадыр Онисимов (ролюнда актёр Станислав Любшин) эрткен чуртталгазын, ажыл-агыйының дугайын шүгдүнүп олура, ол бодун хайыра чогу-биле сойгалавышаан, сталинчи удуртукчу аппараттың, ооң салым-чолун база амы-хууда чуртталгазын үрээнин медереп, ону дүвүредип турар кол-ла айтырыг «ол чурттап эрткен үезин канчаар үнелээрил?» дээрзинге харыызы тыппазы болур. Режиссёр Соломон Шустер моон мурнунда элээн каш киноларны тургускан. Станислав Любшин «Бис хөглүг, аас-кежиктиг, талантылыг бис» (Клюев), «Кин-дза-дза» (Машков), «Аныяктарның хөглээшкини» (Горшков), «Кара лама» (Коврин) оларның рольдарын ойнаан.

Ол ышкаш найысылалдың база районнарның киноэкраннарынга билдингир голливуд режиссёр Алан Паверниң **«Миссисипи отта»** деп кинозу үнер. Алан Пакер моон мурнунда эң бедик шаңналга төлептиг болган. Ол сес фильмниң автору. «Миссисипи отта» деп кинозу база «Оскар» шаңналынга төлептиин көргүзүп, режиссёрнуң ажылы эң эки деп үнелеткен. Андерсонну ролюнда билдингир америк актёр Джин Хэкмен ойнап, эң эки роль күүседикчизи деп атка төлептиг болган.

Ужуралдарлыг болгаш чидиг сюжеттиг фильмге ынактарга поляк болгаш румын режиссёрларының тургусканы **«Алдын поезд»** деп кинозун сүмеледим. Фильмде болуушкуннар делегейниң ийиги дайынының мурнуунда фашистиг Германияның Польшаже халдаарының бүдүүзүнде Гитлер Польшаның бүгү алдын курлавырын Германияже сөөртүрүнүң дугайында дужаалды үндүрген.

А психологтуг угаап ажылынга ынактарга америк режиссёр Вуди Алленниң **«Өске херээжен»** деп чаа ажылы таарымчалыг. Мэрионнуң ролюн Джина Роулендс чедиишкинниг ойнаан. Чех режиссёр Ярослав Соукуптуң **«Берге үеде өңнүк»** деп аныяктарга адрестээн кинозунда берге үеде ийи эжишкиниң идегелдиг найыралын, оларның бот-бодунга бердингенин шынгыы шылгалда кылдыр көргүскен. Михаилдиң ролюнда Сагван Тофи, Томаштыында — Лукаш Вацулук олар ойнап турар.

Аркадий, Борис Стругацких алышкыларның тургусканы **«Бурган болуру берге»** деп ажылы-биле көрүкчүлер база бо айдан эгелеп таныжар. Ол фантастиктиг фильм, ССРЭ биле ГФР-ниң режиссёрлары кады тургускан.

Ынчангаш киноларже силерни чаладывыс, эргим көрүкчүлер.

Үйнук ОЮН.
Киновидеокаттыжыышкынның репертуар килдизиниң кол редакторы.

ЗОЛОТОЙ ПОЕЗД

телевидение

ОКТЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.00 Мультфильмнер. 11.35 Хөглүг старттар. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Уруглар шагы. 14.10 Бут бөмбүүнүң допчулалы 14.40 — 15.00 «Орустап чугаалап тур бис». Телефильм. 15.45 Телефильм. 16.15 «Илби-шиди»-биле ужуражыышкын». Концерт-очерк. 16.45 Мультфильм. 17.00 «Экии, хөгжүм!». 18.00 «Теле-ЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң салгаашкынывыс». 30 чылдарның уран чурулгазы. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Шыдыраага делегей чемпионадында. 21.55 «Делегатскаяда музей» деп бөлүктен барымдаалыг фильм. 22.30 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 00.30 — 00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.45 Бистиң долгандыр хүрээлел. 2 класс. Хүн чуруму чугула деп чүвени кижи бүрүзү билир. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 География. 7 класс. Африканы шинчилээни. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Чай чүгле чаңгыс хүн болган». Уран-чечен фильм. 13.20 Ритмиг гимнастика. 13.50—14.55 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». 8 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.25 «Аревик». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 Медээлер. 18.55 «Көдээ амыдырал». «Улус депутадының индири». Интервью. «Ээрбек» совхозтуң социал-экономиктиг айтырыглары. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа

МОСКВАДАН

20.55 «Хөгжүмчүлерге хөгжүм дугайында». Делегей конкурузунуң лауреады Наташа Корсакова-биле ужуражыышкын. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 «Шопениана». Фильм-балет. 00.15 — 01.40 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Эрге-чагырга бистиң холувуста болганда, шупту чүве бистиң эргевисте». 19.45 Ниити ыры концерти. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 20.55 «АвтоВАЗ-тың шиитпирлээр айтырыглары».

КИНО

ОКТЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Мистер Питкин в тылу врага»** (Англия) 9.00, 12.30, 16.00, 17.50, **«Друг в непогоду»** (ЧСФР) 10.50, 14.20, 19.40 шактарда.

Видеозал: **«Буйство духов»** (АКШ, 16 харга чедир) 9.20, 11.00, 12.50, 14.30, 16.20, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыынды»** 9.00, **«К клуб»** **«Сказка дикие лебеди»** 10.40, 14.40, **«След сокола»** 12.40, **«Раджлакшми»** (2 сериялыг, Индия) 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Двойник»** 13.00, **«Другая женщина»** 14.50, **«Так жить нельзя»** 16.40, 19.00 шактарда.

Кызылчыларга

Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры **«Хайыраан бот»** деп шиини октябрь 11-де чедир көрбейн барган көрүкчүлерни **бөгүн 19 шакта** ол шиижe чалап тур.

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу республиканың санитар-эпидемиология станциязының вирусолог-эмчизи

Надежда Сагбалдаевна ООРЖАКТЫҢ

үр аарааның соонда мөчээнин дыңнатпышаан, оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуу келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 510.